

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

निबंध

लेखक नारायण विठ्ठल

१८८८

बापट

संग्रहालय क्रमांक

३५

५६८

पुस्तकाचे नांव संस्कृत विद्येचे

पुनरुज्जीवन

35

संक्र.

संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन

पुनरुज्जीवन

निबंध

म. ग्रं. सं. ठाणे

प्रय

नं.

यूनियन् क्लब'

नामक मंडळीच्या आश्रयाखाली आरंभिलेली

हेमंतव्याख्यानमाला, वर्ष तिसरें.

व्याख्यान चवथें.

विषय,

संस्कृतविद्येचें पुनरुज्जीवन.

व्याख्यानकार,

नारायण विष्णु वापट.

मुंबईत

“निर्णयसागर” छापखान्याचे मालक यांनी छापिलें.

१८८८.

किंमत २ आणे.

संस्कृतविद्येचें पुनरुज्जीवन.

संवत-काल.

कांहीं दिवसांपूर्वी मीं एका मित्राकडून प्रोफेसर म्याक्समुइझर ह्यांचा India, what it can teach us ? ह्या नांवाचा ग्रंथ उसना घेऊन समग्र वाचला. त्यांत हिंदुलोकांविषयीं स्तुतिपर अशा अनेक गोष्टी लिहिलेल्या आहेत. त्यांचा उल्लेख करून आपला आपण स्तोत्रपाठ करून रिकामी फुशारकी व अहंता उत्पन्न करण्यांत अर्थ नाही. तें काम आलोकडे प्रतिक्रियामनस्क म्हणून आपल्यांपैकी ज्या लोकांस म्हणण्याचा पाठ पडत चालला आहे त्यांकडून बहुत होत आहे. जे गुण, स्वभावधर्म, आम्हांत आहेत, ज्या आमच्या पूर्वजांच्या पराक्रमांचे, व महत्कृतींचे आम्ही वारशानें संपादक झालो आहों, त्या महत्कृति, ते गुण, स्वभावधर्म, आणि पराक्रम, कधींहो लोपणार नाहीत. त्यांविषयीं वारंवार स्तुतिवाद ऐकून आधुनिककालिक आपली स्थिति बरी होण्याच्या कामीं फारसें हित होण्याचा संभव कमीच म्हटला पाहिजे. म्याक्समुइझर ह्यांचा ग्रंथ व्याख्यानरूप असून, ज्या लोकांपुढें त्यांनीं तीं व्याख्यानं केलीं त्यांना तीं योग्य होती. त्यांचे गैरसमज झालेले असतात ते दूर करून, आमचें खरें स्वरूप त्यांना कळवें अशाविषयीं म्याक्समुइझर ह्यांनीं त्या व्याख्यानांत यत्न केलेला आहे.

त्या ग्रंथाला परिशिष्टांसारख्या अनेक मोठमोठ्या स्वतंत्र टिपा जोडलेल्या आहेत. त्या सर्वांत मला एक टीप फार महत्त्वाची आणि विचार करण्यास योग्य अशी वाटली. त्या शिरोलेख Renaissance of Sanskrit Literature हा आहे. ज्यांनीं तो ग्रंथ वाचला असेल त्यांना त्या टिपेंतील प्रेमय कळलेलेंच असेल, जे कोणी वाचतील त्यांना तें कळणार आहे. परंतु तो ग्रंथ वाचून समजण्यापुरतें इंग्लिश भाषेचें ज्ञान नसणारे असे लोक बहुत आहेत. आपले सम्माननीय शास्त्री व पंडित ह्यांना त्या टिपेंतील विषय अवश्य कळला पाहिजे, आणि त्यांना तर बहुशः इंग्रजी येत नसतें हें विदित आहेच. तेव्हां फारसें इंग्रजी येत नसणाऱ्या, व मुळींच इंग्रजी कधीं शिकलेले नाहीत अशा, लोकांनाही त्या टिपेंतील विषय कळावा ह्या हेतूनें, तो मराठींत उतरून एकाद्या वर्तमानपत्रांत किंवा मासिक क्रमिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध करावा असें माझ्या मनांत आलें. इतक्यांत हेमन्तोत्सव समीप आला, तेव्हां त्या टिपेचें मराठी भाषांतर करून येथेंच वाचावें असा मीं निश्चय केला. परंतु भाषांतर करून छापण्याला ग्रंथकाराची परवानगी पाहिजे, ही गोष्ट अंमळ उशिरां लक्षांत आली. परवानगी तर मागितली, परंतु मागण्याला उशीर झाल्यामुळे अद्यापि आली नाही. म्हणून भाषांतर करण्याचा वेत रहित करणें प्राप्त झालें. ह्यास्तव आज, त्या टिपेचें शब्दशः भाषांतर न करितां तींतील सिद्धांताचा सारांश मात्र सांगतों. सारांश सांगितल्यानें पूर्ण भाषांतराइतका लाभ न होवो, तथापि अगदींच कमी लाभ होईल

असें नाही. म्याक्सम्युइझर ह्यांचे मुख्य सिद्धांत कळले म्हणजे पुरे. अस्तु, ह्या लहानशा हकीकतीवरून सर्व श्रोत्यांच्या लक्ष्यांत येईलच कीं, ह्या निबंधांत स्वकपोलकल्पित असें कांहींच नाही, परंतु एका महान् युरोपीयन पंडिताच्या इ० स० १८८३ त छापलेल्या ग्रंथांतील मतांचा सारांश आहे.

कोणीं म्हणतील दुसऱ्याचें मत नुसतें सांगून फल काय ? त्यांत खरें किती, खोटें किती, ह्याविषयी निबंध लिहिणारानें आपला अभिप्रायही सांगितला पाहिजे. परंतु त्या विषयाचा मी फारसा अभ्यास केलेला नसल्यामुळें त्या मतांतील खऱ्याखोऱ्याची विनाखी करण्याचें मला तादृश सामर्थ्य नाही. उगाच उचलली जीभ आणि लावली टाळ्याला असें करून उपयोग नाही. खंडणाला प्रमाण, आधार, कांहींतरी पाहिजे तो, मीं पुष्कळ शोधला तरी कांहीं मिळत नाही. शिवाय, म्याक्सम्युइझर ह्यांचा पूर्वोक्त ग्रंथ छापून चारपांच वर्षे झालीं, परंतु त्यांतील मतांचें खंडण केलेलें माझ्या पाहण्यांत आलें नाही. प्राचीन-विषय-कोविद अशा एकदोघां मित्रांस प्रसंग पाहून म्याक्सम्युइझर ह्यांच्या त्या पूर्वोक्त टिपेंत लिहिलेल्या सिद्धांतांविषयीं आपलें काय मत आहे असें विचारलें. परंतु त्यांनीं सांगितलें कीं, त्या सिद्धांतांचें खंडण करण्याला कांहीं प्रमाण किंवा आधार सांपडत नाही. तेव्हां आज ते सिद्धांत संक्षेपतः एथें सांगण्याचा मुख्य हेतु हा कीं, ह्या विद्वन्मंडित सभेंत त्यांविषयीं वाटाघाट होऊन कोणाला त्यांच्याविरुद्ध कांहीं प्रमाण किंवा आधार माहीत असेल तर तो त्यांनीं सांगावा, आणि 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' ह्या सूक्तीप्रमाणें सत्याचा निवाडा व्हावा. इतकें मात्र कृपा करून सर्वांनीं लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं, वायकळ कल्पना किंवा अनुमानें सांगून उपयोग नाही. म्याक्सम्युइझर ह्यांच्या इच्छेप्रमाणें लेखी मुद्देसूद प्रमाण पाहिजे.

आतां गैरसमज न व्हावा ह्याकरितां आजच्या विषयाला नांव योजिलें आहे त्याचा इष्ट अर्थ स्पष्ट करून सांगितला पाहिजे. 'संस्कृतविद्येचें पुनरुज्जीवन' हें नांव कदाचित् भ्रामक होऊन, आलीकडे ह्या देशांत युनिव्हर्सिट्या स्थापन होऊन त्यांनीं पदव्यांकरितां योजलेल्या परीक्षांच्या विषयांत संस्कृतभाषा दाखल केली, त्यामुळें संस्कृतविद्येला पूर्वीं मालिन्य आलें होतें तें कांहींसैं जाऊन तिचा अभ्यास पुनः थोडा थोडा होऊं लागला आहे, तें पुनरुज्जीवन असें कोणी समजतील, तर तें नव्हे. पूर्वीं वैदिककालापासून कित्येक शतकेपर्यंत संस्कृतविद्येची अव्याहत अभिवृद्धि होत येऊन ख्रिस्तीसनाच्या आरंभापूर्वीच्या पहिल्या शतकापासून सुमारे तीनचार शतकेपर्यंत त्या अभिवृद्धीला खंड पडला होता, त्या काळांत नवीन ग्रंथ वगैरे अगदीं झाले नाहींत; तदनंतर पुनः पूर्ववत् नवीन ग्रंथ होऊं लागून संस्कृतविद्येची संवृद्धि झाली, त्या गोष्टीला म्याक्सम्युइझर पुनरुज्जीवन असें म्हणतात. युरोपखंडातील इटालीदेशांत जसें पंधराव्या शतकांत विद्या व कला ह्यांचें इतिहाससुप्रसिद्ध, पुनरुज्जीवन झालें, तसाच प्रकार चवथ्या पांचव्या शतकांत ह्या देशांत झाला, असें त्या पंडितांचें मत आहे. इ-

तकी पूर्वसूचना करून आजच्या विषयास आरंभ करतो. प्रोफेसर म्याक्सम्युइलर ह्यांच्या लेखाचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:—

आमचा दृढ ग्रह झालेला आहे कीं, ख्रिस्तीसनाच्या आरंभापूर्वीच्या पहिल्या शतकापासून, निदान इ० स० नाच्या तिसऱ्या शतकापर्यंत, भरतवर्षांत संस्कृतविद्या अगदीं लुप्तप्राय होती. त्या भाषेंत नवीन ग्रंथ त्या कालावधींत बिलकूल झाले नाहीत. ह्या आमच्या मतावर मुख्य आक्षेप म्हटला म्हणजे संवत नामक जो प्रख्यात काल आहे तो होय. त्याविषयीं लोकांची समजूत व कल्पना आहे, ती येणेंप्रमाणें:—त्या कालाचा आरंभ ख्रि० पू० ५६ व्या वर्षीं (वास्तविक पाहतां ५७ व्या वर्षीं,) कोणा-एका विक्रमादित्य नामक राजाच्या प्रतापी कारकीर्दीच्या सुरुवातीपासून होतो; त्यानें शक व इतर म्लेच्छलोकांचा संहार केला; त्याची कारकीर्द भरतवर्षातील Augustan age सरस्वती युगच होतें; आणि त्याच्या दरबारीं, १ धन्वंतरि, २ क्षपणक, ३ अमर-सिंह, ४ शंकु, ५ वेतालभट्ट, ५ घटकर्पूर, ७ कालिदास, ८ वराहमिहिर, ९ वररुचि, हीं नवरत्नें होती.

परंतु हिंदुस्तानांतील नाणीं आणि कोरीवलेख ह्यांविषयीं शोध करण्याचा ज्यांना छंद आहे, त्या विद्वान लोकांत हें गुह्य म्हणून फार दिवसांपासून प्रसिद्ध आहे कीं, ख्रि० पू० च्या पहिल्या शतकांत असला कोणी विक्रमादित्य राजा होऊन गेला होता अशा-विषयीं लेखी प्रमाण म्हणून कसलें तें बिलकूल नाहीं. असें आहे तथापि असला वि-चित्र पराक्रम करणारा राजा ख्रि० पू० च्या पहिल्या शतकांत झाला होता, अशी जी लोकश्रद्धा आहे ती मूळ उत्पन्न तरी कशी झाली असावी हें सर्वकाळ मोठें गूढ झालेलें आहे. तें गूढ मिस्टर फर्गसन नामक पुरुषानें आपल्या शिल्पकलेच्या ज्ञानानें सोडविलें आहे. ह्या संवतकालाच्या संबंधानें ज्या अडचणी उभ्या राहतात त्या सर्वांचा मिस्टर फर्गसन ह्यांनीं परिहार केला असें आमचें म्हणणें नाहीं, परंतु, त्यांनीं तें गूढ सोडविण्याची काढलेली तोड हजार वांट्यांनीं खरी ठरेल असें आम्हांस वाटतें. ती तोड ही. कोरूर नांवाच्या ठिकाणीं म्लेच्छ लोकांशीं, विक्रमादित्य म्हणजे उज्जयि-नीचा हर्षराजा ह्यांचें इ. स. ५४४ त मोठें युद्ध होऊन त्यांत त्या राजानें म्लेच्छांचा शेवटीं पराभव केला. नंतर म्लेच्छांनीं डोंकें पुनः वर केलें नाहीं. त्या लढाईची तारीख घेऊन तोपासून मागें ६×१०० (अथवा १०×६०)=६०० वर्षें त्या नवीन कालाचा आरंभ लोटून, तो विक्रमादित्याचा संवतनांवाचा काल सिद्ध केला असला पाहिजे. ही गोष्ट शाबीत करण्याविषयीं मिस्टर फर्गसन ह्यांचा प्रयत्न आहे. आरंभ ६०० वर्षें त्या कोरूरच्या लढाईच्या तारखेच्या मागें लोटला म्हणजे तो ख्रि. पू. ५६ व्या सालांत येऊन पडतो. अलबिरुनी नांवाचा एक गृहस्थ चिन्नीचा महमूद ह्यानें सोरटी सोमनाथावर स्वारी केली त्या स्वारींत त्याच्या बरोबर होता. त्यानें एक ग्रंथ लिहिला आहे, त्यांत शककालाविषयीं वृत्तांत लिहिला आहे त्यांत कोरूरच्या लढाई-विषयीं वर्णन केलेलें आहे तें येणेंप्रमाणें.—शकनांवाचा राजा होता, त्याचें राज्य

सिधुनदापासून समुद्रापर्यंत होतें. तो हिंदुजातीचा नसून पश्चिमेकडील देशांत जन्म पावलेला होता. त्याचें राहण्याचें ठिकाण सर्व राज्यांच्या मध्यमार्गी आर्यावर्तनामक देशांत होतें. तो मोठा जुलुमी राजा होता. विक्रमादित्यानें त्यावर स्वारी करून त्याची फौज पळवून लाविली. आणि मुलतान आणि पंजाबांत लुनई नांवाचा एक किल्ला आहे त्याच्या दरम्यान कोहूर नांवाचा देश आहे, त्यांत त्या शकराजाला ठार मारलें. त्या गोष्टीनें लोकांना फार आनंद होऊन तो त्याच्या मृत्यूचा काल फार विख्यात झाला. आणि मुख्यत्वे ज्योतिष्यांनी तो काल-गणनेला आरंभक काल म्हणून स्वीकारला. अस्तु, वर लिहिल्याप्रकारेंच म्हणजे $१० \times १०० = १०००$ इतकीं वर्षे मिळवून दुसरा एक हर्ष नांवाचा ख्रि० पू० ४५६ व्या वर्षी सुरू होणारा काल स्थापिला होता, परंतु तो कधीही वहिवाटीत आलेला दिसत नाही.

हें मिस्टर फर्गसन ह्यांचें म्हणणें सत्यप्रायसें दिसतें. त्यावरून सहाव्या शतकांतील विक्रमाविषयीं मूलतः लोकां जें म्हणत तें सर्व, ख्रि० पू० ५६ व्या वर्षी सुरू होणाऱ्या संवतकाळाचा विक्रमादित्य असा एक नांवाचा कल्पित संस्थापक मानून, त्याविषयीं लोक कां म्हणूं लागले असतील ह्याचा संदर्भ लावतां येतो. ज्या सहाव्या शतकांतील विक्रमादित्यानें तो संवतकाल प्रथम उत्पन्न केला त्यालाच त्याच्या कारकीर्दीच्या कालाच्या मार्गे ६०० वर्षे लोटला असावा. कारण त्या सहाशें वर्षांच्या कालावधीत पाहूं जातां असल्या प्रकारचा राजा होऊन गेल्याचें कांहीं, संस्मारक-इमारत, नाणीं, किंवा लेखी इतिहास, अशा प्रकारचें विलकूल प्रमाण वास्तविक उपलब्ध नाही.

कोणी म्हणतात अल्विरुनीच्या लेखाशिवाय, पूर्वी सांगितलेल्या कोहूर एथील लढाई-विषयीं दुसरें कांहीं प्रमाण अद्यापि मिळत नाही, हें खरें, परंतु अल्विरुनी कल्पनेच्या लढाया कशाला लिहील. त्याला लोकांनीं जें सांगितलें असेल तें त्यानें लिहिलें. असल्या प्रकारच्या संशयांनीं किंवा आक्षेपांनीं फर्गसन ह्यांच्या पक्षाचा मोड होण्याचा संभव नाही. ज्या कारलीं ती लढाई झाली म्हणून अल्विरुनीचा लेख आहे, त्या कालचें प्रमाण कोणी कांहीं दाखवील तर तो लढाई झाली नाही असें म्हणतां येईल. फर्गसनच्या पूर्वीही कांहीं अन्य लोकांनीं त्यानें काढलेल्या तोडोची कल्पना केली होती, परंतु फर्गसनप्रमाणें धोरानें स्पष्टपणें त्यांनीं तिचें समर्थन केलें नाही. फर्गसनला दोष पुष्कळ देतात, परंतु, त्यांचें मत खरें असो किंवा खोटें असो, त्यांचें धैर्य तारीफ करण्यासारखें आहे. आम्हांला त्यांचें धारिष्ट वावगें दिसत नाही. त्यांचा पक्ष खोटा ठरेल तर, त्यापासून फायदा इतका होईल कीं, दुसऱ्यानें पुनः तो पक्ष कोणी धरणार नाही. बरें तो पक्ष खरा ठरला तर इतरांना त्यापुढें जाण्याला मार्ग होईल.

तेव्हां सांगावयाचें तात्पर्य इतकेंच. फर्गसन ह्यांचें निर्भरानें म्हणणें आहे कीं, संवतकाल हा सहाव्या शतकापूर्वी उत्पन्न होऊन प्रचारांत आलेला नव्हता. तेव्हां ही गोष्ट सद्धच आहे कीं, तो सहाव्या शतकाच्या पूर्वीच्या कोणत्याही ऐतिहासिक लेखांत आढळू नये; आणि संवत ५४३ च्या मितिचा एक शिलालेख किंवा नाणें सांपडून कोणी पुढे

आणून दाखवील तर फर्गसनच्या कल्पनेची सारी इमारत एकदम डांसळून कोसळून पडेल.

अस्तु. हा वाद कांहीं कालपर्यंत चालू आहे. डाक्टर भाऊ दाजी, ह्यांनी पुष्कळ शोध करून असा सिद्धांत लिहून ठेवला आहे की, ख्रिस्तीसनाच्या ११ व्या शतकाच्या पूर्वीच्या एकाही शिलालेखावर किंवा ताम्रलेखावर विक्रमसंवतकालाची मिति नाही; आणि विक्रमसंवतकाल हा, अनहिलपुरच्या राजकुलाची गुजरायेंत स्थापना होऊन जैनधर्माचे पुनरुज्जीवन झाल्यानंतर प्रवृत्तीत आला. मिस्टर फर्गसन ह्यांची प्रथम कल्पना अशी होती की, धारचा भोजराजा ह्याच्या कारकीर्दीत (म्हजे ६० स० ९९३ त) किंवा किंबहुना पुनः—प्राप्त—राज्य—चालुक्यकुलांतोल राजांनी (म्हजे ६० स० १००३ त) विक्रमसंवताची कृति निघाली. परंतु ह्या कल्पनेने फारच मर्यादातिक्रम होतो. जनरल कनिंघम, सर वाल्टर एलिअट, वगैरे दुसऱ्या अनेक विद्वानांनी विक्रमसंवतकाल केव्हांपासून प्रघातीत आला, ह्या गोष्टीविषयी ताम्रलेख व शिलालेख ह्यांची प्रमाणे दाखविली आहेत, परंतु तीं आठव्या शतकाच्या पुढील काळचीं आहेत. तेव्हां अर्थात्, विक्रमसंवत ६०० च्या पूर्वीच्या मितिचा समकाललेख कांहींतरी मिळाल्याखेरीज दुसऱ्या कशांने फर्गसन ह्यांच्या पक्षाचे वास्तविक पाहतां खंडण होण्यास शक्य नाही, आणि तसल्या मितिचा लेख अद्यापि कोणास सांपडला नाही.

आमचे विद्वान मित्र डाक्टर व्युइल्हर् ह्यांचा अद्यापि दृढ ग्रह आहे की, विक्रमादित्य ह्या नांवाचा राजा ख्रिस्तीसनाच्या आरंभापूर्वी झाला होता, आणि त्यानेच तो ख्रि० पू० ५६ व्या वर्षी आरंभ होणारा संवतकाल स्थापला. त्यांनीं बहुत वर्षे हिंदुस्तानांतील कोरीव लेखांचा अभ्यास करण्यांत घालविली आहेत, व अनेक कोरीवलेख पाहिले आहेत. एक तरी संवत ६०० च्या अथवा ६०० स० ५४४ च्या पूर्वीच्या काळचा लेख मी दाखवीन म्हणून त्यांची कासाविशी आहे. डाक्टर भाऊ दाजी म्हणतात की, ११ व्या शतकापूर्वीचा संवतकालाच्या मितिचा एकही लेख नाही. हें म्हणजे डाक्टर व्युइल्हर् तेव्हांच रद्द करू शकतील; कारण सामानगड एथील कोरीवलेख आहे त्याची मिति विक्रमसंवतकालाप्रमाणे ६०० स० ७५४ ही निघते; ह्याशिवाय, पाटण एथील कोरीवलेख आहे, तो संवत् ८०२ म्हणजे ६०० स० ७४६—ह्या मितिचा आहे असे डाक्टर व्युइल्हर् ह्यांनीं दाखविलें आहे. परंतु डाक्टर बर्जेस म्हणतात की, तो खरा असण्याविषयी शंका आहे. ह्या प्रकारची डाक्टर व्युइल्हर् ह्यांनीं पुष्कळ खटपट केली, तथापि ६०० स० ७५४ म्हणजे संवतकालाच्या सुरुवातीपासून ८१० वर्षांपूर्वी, तो काल ज्यांत वापरला आहे असा लेख ते अद्यापि दाखवू शकले नाहीत. त्यांनीं कावी एथील लेख दाखविला आहे, परंतु त्याविषयी फार शंका आहेत, आणि तो संवतकालाच्या मितिचा आहे असे खास सिद्ध होत नाही. त्या लेखांविषयी सुद्धां ही अडचण राहतेच की—संवतकाल सुरू झाल्यापासून निदान ६०० वर्षे तरी तो प्रघातीत आला नव्हता.

उज्जयिनीचा विक्रमादित्य हर्ष ह्याचा काल.

डाक्टर भाऊ दाजी व मिस्टर फर्गसन् ह्या उभयतांच्या मताप्रमाणें उज्जयिनीचा विक्रमादित्य, ज्यानें संवतकालाची कृति प्रथम काढून तो चालू केला, त्याचा वास्तविक काल कसा निश्चित करतां येतो तो पाहूं. ह्यूएन थ्संग नांवाचा चीन देशांतोल यात्रेकरू ह्या देशांत आला होता. त्याच्या ह्या देशांतील प्रवासाच्या साऱ्या काळांत उत्तर हिंदुस्तानांत शिलादित्य (उर्फ हर्षवर्धन कुमारराज) नांवाचा सार्वभौम राजा कान्यकुब्ज एथील गादीवर होता. त्याच्या प्रवासाचा काळ इ० स० ६२९ पासून ६४९ पर्यंत असा ठरलेला आहे. ह्यूएन थ्संग ह्यानें शिलादित्याचा निरोप घेतला तेव्हां शिलादित्याच्या कारकीर्दीची ३० वर्षे होऊन गेलेलीं होती. आणि ते समयी त्यानें आपलें सहावें पंचवार्षिक मोक्षमहापरिषद् नांवाचें मंडल जमविलें होतें. तेव्हां शिलादित्याच्या कारकीर्दीचा आरंभ इ० स० ६१० त, व समाप्ति सुमारे इ० स० ६५० त, झाली असें ठरतें. तो जातीनें वैश्य होता.

ह्या शिलादित्याचा बाप प्रभाकर (उर्फ प्रभाकरवर्धन) नांवाचा, आणि त्याचा वडोल भाऊ राज्यवर्धन नांवाचा होता. ते उभयतां त्याच्या पूर्वी गादीवर होते. राज्यवर्धनाचा, कर्णसुवर्णाचा राजा शशांक ह्यानें पराभव करून त्याला ठार मारलें होतें. तो शशांक बौद्धधर्मी लोकांचा शत्रु होता. राज्यवर्धनाच्या मृत्यूनंतर शिलादित्य हा गादीवर बसला. त्यानें महाराज हा किताब न घेऊन कुमारराज असा किताब धारण केला. तो बौद्धधर्मी होता, त्यामुळें त्यानें मांसाहार अगदीं मना केला होता. त्याचा प्रधान भंडी नांवाचा होता. हा वृत्तान्त ह्यूएन थ्संगानें प्रत्यक्ष पाहून लिहिलेला आहे. त्याचें दृढीकरण बाणकवीनें आपल्या हर्षचरित नामक ग्रंथांत केलेलें आहे. ह्या हर्षचरितांतलाही वृत्तान्त प्रत्यक्ष पाहणारानेंच लिहिलेला आहे. त्यांत थोडा फरक इतकाच आहे की, हर्ष उर्फ हर्षवर्धन शिलादित्य हा, प्रतापशील राजा व त्याची राणी यशोवती ह्या दंपत्याचा पुत्र होता असें लिहिलें आहे. त्याच्या भावाचें नांव तर राज्यवर्धन हेंच लिहिलेलें आहे. प्रभाकरवर्धन हा सूर्याचा उपासक होता, व त्याचा बाप पुष्पभूति हा शिवाचा उपासक होता. प्रभाकरवर्धनाचा गुरु माधवगुप्त, ज्योतिषी तारक, आणि वैद्य सुषेण होता. प्रभाकरवर्धन आणि त्याचा भाऊ ह्यांना भंडीनें विद्या शिकविली. त्या उभयतांची बहीण राज्यश्री नांवाची होती, ती गृहवर्म ह्याला विवाह करून दिलेली होती. तो गृहवर्म, प्रभाकराचा माळव्याच्या राजानें पराभव केला त्याच दिवशीं, लढाईत मारला गेला. पुढें त्या माळव्याच्या राजाला राज्यवर्धनानें ठार मारलें. तदनंतर राज्यवर्धन ह्याला गौडराज गुप्त ह्यानें जिंकलें; तेव्हां हर्ष (उर्फ हर्षदेव अथवा हर्षमल्ल) हा गादीवर बसला. भंडीनें मालवांस जिंकून राज्यश्रीला सोडविलें. हर्षानें प्राक् ज्योतिषाचा भास्करवर्म ह्याच्याशीं सख्य जोडिलें. हा भास्करवर्म, आणि कामरूप देशाचा राजा भास्करवर्म, ज्याला ह्यूएन थ्संग भेटला होता, हे एकच.

राज्यवर्धन आणि प्रभाकर ह्यांच्या कारकीर्दीचा काळ सांगितला नाहीं, तथापि, ज्यापक्षीं इ० स० ६४० च्या सुमारास शिलादित्याच्या कारकीर्दीचीं ३० वर्षे भरून

गेलेलीं होतीं, आणि त्या काळाच्या ६० वर्षे पूर्वी शिलादित्य प्रतापशील गादीवर होता असा लेख आहे, त्यापक्षां, मिस्टर फर्गसन हे, शिलादित्य प्रतापशील ह्याच्या कारकीर्दीची समाप्ति इ० स० ५८० त मांडावी असें म्हणतात. त्यानें प्रभाकरवर्धन व राज्यवर्धन ह्यांच्या कारकीर्दीना इ० स० ५८० पासून ६१० पर्यंत सुमारे ३० वर्षे राहतात. शिलादित्य प्रतापशीलानें इ० स० ५३० पासून ५८० पर्यंत ५० वर्षे राज्य केलें; आणि त्याच्या पूर्वी विक्रमादित्य (श्रावष्टी एथें) राजा होता. त्याची कारकीर्द इ० स० ५३० त संपलेली असली पाहिजे.

आतां प्रभाकरवर्धन व राज्यवर्धन ह्यांच्या कारकीर्दीना ३० वर्षे द्यावीं हें जें फर्गसन ह्यांचें मत त्यानें निष्कारण अडचण उत्पन्न होते. ह्युएन थसंग हा, इ० स० ६४० च्या ६० वर्षे पूर्वी शिलादित्य गादीवर होता असें म्हणतो, ह्याहून ज्यास्ती कांहीं म्हणत नाही. जर शिलादित्याला इ० स० ५५० पासून ६५० पर्यंत वर्षे दिलीं तर, इ० स० ६४० पूर्वी त्यानें ६० वर्षे राज्य केलें हें म्हणणें, तितकेंच खरें झालें असतें. त्यायोगें १० वर्षे प्रभाकरवर्धन व राज्यवर्धन, जे दोघेही दुसऱ्याच्या हातून मरण पावले, त्या दोघांस मिळून राहतोले; आणि कोरूरची लढाई, विक्रमसंवत्कालाची सुरुवात, व काश्मीरच्या गादीवर मातगुप्त ह्याची नेमणूक, ह्या गोष्टी विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीच्या काळांत येतील. त्याची कारकीर्द इ० स० ५५० पर्यंत लांबेल. ६० वर्षे हीं हजारवाड्यांनीं बाहेरपत्यमानाचीं असावीत.

वरील विवेचनावरून जे काल वगैरे निश्चित होतात त्यांची सांखळी येणेंप्रमाणें:—

—५५०—उज्जयिनीचा विक्रमादित्य.

५३१—५७९—सुश्रू नुशौरवान आणि षडोई.

५४४—कोरूर एथील लढाई. ख्रि. सना पूर्वीच्या ५५ व्या वर्षापासून सुरू होणाऱ्या संवत्कालाच्या आरंभापासून ६०० वर्षांनीं.

सिद्धसेनसूदि—हा तो काल गणितानें सिद्ध करण्याच्या कामांत साहाय्य करितो.

५४४—मातगुप्त काश्मीरचा राजा, आणि भर्तृमंथाचा समकाल.

कालिदास हा, दिग्भाग, वसुबंधु, आणि असंग, ह्या तिघांचा समकाल. भारवी समवेत एका इ० स० ६३४ ह्या मितिच्या कोरीव लेखांत त्याचा उल्लेख आहे. त्याच्या सेतुकाव्याची सहाव्या शतकांतील दंडीनें तारीफ केली आहे. त्याच्या काव्यांत भास, सौमिल्ल, ह्यांच्या ग्रंथांचे उतारे आहेत.

बराहमिहिर.—इ० स० ५८७ त मेल.

त्यानें इ० स० ४७६ त जन्मलेला आर्यभट्ट, इ० स० ५०५ तील श्रीषेन ह्याचा लाट, वसिष्ठ,

विजयनन्दी, इत्यादिकांच्या ग्रंथाधारे लिहिलेला रोमक सिद्धांत, पौलसअल्गुनानी ह्याचा पौलिश सिद्धांत, विष्णुचंद्राचा वसिष्ठ सिद्धांत, सौर सिद्धांत; पैतामह सिद्धांत, तसेच सत्यभामन्त, बादरायण, इत्यादि ग्रंथकार, ह्यांचा उल्लेख केलेला आहे.

अमरसिंह—ह्याच्या कोशाचें भाषांतर चिनई भाषेत इ० स० ५६१ पासून ५६६ पर्यंतच्या कालांत झालें.

जिष्णु—वृहद्गुप्ताचा बाप.—ह्याचें जन्म इ० स० ५९८ त झालें.

दिग्माग.—ह्याजवर उद्योतकर ह्यानें टीका केली. उद्योतकराविषयीं सुबंधूनें उल्लेख केला आहे. सुबंधू-विषयीं बाणानें उल्लेख केला आहे.

मनोरथ.—हा वसुबंधूचा गुरु—ह्याला इ० स० ९०० त पदभ्रष्ट केलें.

५५०-६००—शिलादित्य प्रतापशील (मालव) ह्यालाच फिरिस्ता भोज असें म्हणतो.

वसुबंधू—ह्याला पुनः स्वस्थानापन्न केलें. तो नालंद एथें पंडित होता, तो असंगाचा भाऊ; तो इ० स० ५६९ सालाच्या पूर्वी मरण पावला.

प्रभाकरवर्धन—माधवगुप्त, तारक, सुषेण, हे त्याच्या दरबारीं होते.

राज्यवर्धन—(ज्येष्ठ पुत्र) तो मालव देशच्या राजाचा पराभव करितो. कर्ण सुवर्णचा राजा शशांक ऊर्फ गौडदेशचा गुप्त त्याचा पराभव करितो. तो कर्णसुवर्णचा राजा बुद्धाचा शत्रु होता.

फैतु—चीनचा वकील (इ० स० ६०५.)

६१०-६५०—शिलादित्य हर्षवर्धन (हा कनिष्ठ पुत्र) ह्याला कुमारराज म्हणत. तो जातीनें वैश्य होता. त्याचो बहीण राज्यश्री ही गृहवर्माची बायको. गृहवर्माला मालवराजानें ठार मारलें. त्याचा प्रधान भंडि हा होता. त्यानें प्राक्ज्योतिषचा (कामरूपाचा) कुमार भास्करवर्म ह्याच्याशीं सख्य केलें. महाराष्ट्राचा राजा दुसरा पुलकेशी—ह्याच्याशीं युद्धें. ह्युएनत्संगाचा काल (इ० स० ६१८-६२५ पर्यंत.)

दुसरा पुलकेशी सत्याश्रय ह्याने त्याचा पराभव केला. तो पुलकेशी इ० स० ६०५ त राज्य करू लागला.

चिनांतून मगध देशाच्या राजाकडे येण्याकरितां इ० स० ६४८ त वकीलमंडळ निघतें. ते शिलादित्याच्या मरणानंतर पोहोंचतें.

शिलादित्याची आणि ह्युएनत्संग ह्यांची भेट इ० स० ६२९-६४५ ह्यांच्या दरम्यानच्या काळांत होते. त्याची आलोपेन ह्यांच्याशीं भेट इ० स० ६३९ त होते.

दण्डी.—दशकुमारचरित, काव्यादर्श.

सुबंधु.—वासवदत्ता, तिचा बाणानें उल्लेख केलेला आहे. तो उद्योतकर, धर्मकीर्ति (असंगाचा शिष्य) ह्यांच्या ग्रंथांतील उतारे घेतो.

बाण.—हर्षचरित, कादंबरी, चंडिकास्तोत्र, रत्नावलि (धावक ?) पार्वतीपरिणय.

मयूर.—मयूरशतक.

मानतुंगसूरि.—भक्तामरस्तोत्र.

नारायण.

आढ्यराज.

भट्टहरि.—इ० स० ६५० त मरण पावला (इत्सिंग).

जयादित्य.—(काशिका) इ० स० ६६० त मरण पावला (इत्सिंग).

ब्रह्मगुप्त.—इ० स० ५९८ त जन्म पावला.

ह्या कालदर्शक सांखळींतील कांहीं कड्या किंवा सांधे अजून कांहींसे संशयित आहेत हें खरें, तथापि ख्रि० पू० च्या पहिल्या शतकांत कोणीएक विक्रमादित्य नांवाचा राजा होता ही काल्पनिक श्रद्धा कशी उत्पन्न झाली ह्याचें तिजवरून बरेंच कारण सांगतां येईल. बाकी तो खरोखर सहाव्या शतकांत होता ह्या गोष्टीविषयीं तर शंका अगदींच उरत नाहीं.

शककाल.

दुसरा एक काल आहे त्याला शककाल असें म्हणतात. त्याचा 'संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन' ह्या आमच्या विषयाशीं प्रत्यक्ष संबंध तर थोडाच आहे हें खरें, तथापि त्याच्याकडे अगदींच अलक्ष्य करून उपयोग नाहीं. ह्याचीं दोन कारणें आहेत. (१) तो काल इ० स० ७८ पासून सुरू होतो ह्यास्तव, उत्तरेकडून हिंदुस्तानावर स्वाऱ्या होत असत त्या तेव्हांपासून बंद झाल्या अशी बहुशः लोक कल्पना करितात, आणि कित्येक विद्वानांनीं देशी राज्य आणि देशी विद्या ह्यांचें हिंदुस्तानांत पुनरुज्जीवन

होण्याला तेव्हांपासून सुरुवात झाली असें ठरविलें आहे. ह्या कालाविषयीही मिस्टर फर्गससन ह्यांची एक फारच छान कल्पना आहे, ती लक्ष्यांत आणली पाहिजे. पूर्वीची संवतकालाविषयीची त्याची कल्पना जितक्या त्वरेनें आम्हीं स्वीकारली तितक्या त्वरेनें आमच्यानें ती कल्पना स्वीकारवत नाहीं हें खरें, तथापि, तीत सत्याचा बराच मोठा अंश आहे. मिस्टर फर्गससन ह्यांना संस्कृत येत नसतां ह्या भाषेविषयी पंडित म्हणविणाऱ्यांच्या ध्यानीं मनीं कधींही आल्या नाहींत अशा दोन मुद्द्याच्या गोष्टी त्यांच्या लक्ष्यांत आल्या. त्या ह्या. (१) हिंदुस्तानांत शककाल हा स्मारक बांधणावळींच्या संबंधानें पाहतां, विक्रम संवतकालाच्या पूर्वीपासून प्रवृत्तीत आहे; आणि (२) तो काल, हिंदुस्तानांत शकांच्या कारकीर्दीच्या समाप्तीचा समय न दाखवितां, हजार वांट्यांनीं कनिष्क नामक हिंदुस्तानांतील सार्वभौम शक राजाचा राज्याभिषेकसमयाच्या सुमारास सुरू झाला असावा असें दाखवितो.

ह्यांतोळ पहिल्या गोष्टीविषयी शंका येण्याला थोडीच जागा आहे. दुसऱ्या गोष्टीविषयी शंका ही येते कीं, कनिष्काचा राज्याभिषेकसमय इ० स० ७८ तच बरोबर येऊन पडतो? किंवा संवतकालाप्रमाणें तो शककाल त्या राजाच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीच्या समयाजवळ जाऊन पोहोचवावा अशी कांही कल्पना योजून ठरविलेला आहे? मिस्टर फर्गससन ह्यांनी ज्या गोष्टी शाबोत केल्या आहेत त्यांत ऐतिहासिक बल बरेंच आहे, आणि त्यांवरून इतकें स्पष्ट होतें कीं, लिपींतील मूलाक्षरें व नाणीं पाडण्याची किंवा करण्याची युक्ति, ह्यांच्या ज्ञानाप्रमाणेंच, कालगणनापद्धति (आम्ही ज्या प्रकारची ती समजतो त्याप्रकारची) हिंदुस्तानांत परदेशांतूनच आली असली पाहिजे. कालगणना पद्धतीला अनुसरून ज्यांवर मिति मांडल्याचीं कांहीं चिन्हे आहेत, असे अगदीं पहिले लेख म्हटले म्हणजे अशोक राजाचे कोरीव लेख होत, आणि त्यांपुढील कनिष्क राजाचे लेख होत. त्या दोघांही राजांनीं आपल्या कोरीव लेखांवर, पुढील कालाकडे लक्ष्य न देतां, किंवा ऐतिहासिक कालांचे संस्थापक होण्याची इच्छा न करतां, केवळ आपल्या कारकीर्दीचीं वर्षे मांडलेलीं आहेत. कनिष्कानें तर, जणूं कीं त्याचे कोरीव लेख करण्यांत परदेशीय कल्पनांचें अंग आहे ह्याविषयी संशय राहूच नये अशा हेतूनेंच कीं काय, त्या लेखांवर आपल्या अक्षरांशिवाय ग्रीक अक्षरें घातलेलीं आहेत, आणि ग्रीक महिन्यांचीं नांवेंही कोरलेलीं आहेत. उदाहरण, भावलपुर एथील कोरीव लेखांत 'महाराजस्स राजाधिराजस्स देवपुत्तस्स कनिष्कस्स संवत्सरे एकादशे संव० ११ दैसिसस्स मासस्स दिवसे अट्ठावसे २८. असे शब्द आहेत.' त्यांतील दैसिस हें मासाचें नांव ग्रीक मास दैसिआस हें आहे.

हें सर्व स्वाभाविक आणि ऐतिहासिकरीत्या पूर्णपणें ध्यानांत येण्याजोगें आहे. ह्या मितिंना कांहीं ज्योतिषशास्त्रीय किंवा ठरलेल्या कालगणनापद्धतीच्या कल्पनांचा विल-कूल आधार नव्हता. काय जो प्रकार झाला तो इतकाच कीं, कनिष्काच्या कारकीर्दीत झालेल्या कोरीव लेखांत 'कनिष्क महाराजाच्या नवव्या वर्षी' (महाराजस्स कनिष्कस्स संवत्सरे नवमे) असल्या प्रकारचे शब्द आहेत; त्याच्या पुढील राजांच्या कोरीव लेखांत तीच वर्षे वाढविलेलीं आहेत. उदाहरण, 'वासुदेवाच्या ८३ व्या वर्षी' (महाराजस्स वासुदेवस्स समू० ८३) असें आहे, तेथें वासुदेवाच्या कारकीर्दीच्या ८३

व्या वर्षी असा अर्थ नाही; तर (कनिष्काच्या राज्याभिषेकसमयापासून) वासुदेवाच्या ८३ व्या संवत्सरीं असाच अर्थ ध्यावयाचा.

कनिष्काचा काल.

एतदनंतर प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, महाराज शकराज कनिष्क हा शककालाचा न कळतां संस्थापक झाला असें मानावें कीं काय? म्हणजे इ० स० ७८ साला इतक्या आधुनिक कालीं त्याला राज्याभिषेक झाला कीं काय?

मिस्टर फर्ग्यसन ह्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे कीं, मानिक्याल एथील स्तूप कनिष्कानें बांधविला असें मानतात, त्यांत रोमन नाणीं सांपडलीं त्यावरून, ती इमारत ख्रि० पू० ४३ व्या वर्षाहून प्राचीन नाही इतकेंच फार तर ठरेल, परंतु ती त्या सालाच्या आलीकडली किती आहे ह्याचा निर्णय होऊं शकणार नाही; आणखी त्या रोमन डिनारी नांवाच्या नाण्यांच्या स्थितीची त्यांच्या बरोबर सांपडलेल्या कनिष्काच्या नाण्यांच्या स्थितीशीं तुलना करून पाहिलें तर असें साफ दिसतें कीं, तीं डिनारी नाणीं त्या स्तूपांत प्रथम घातलीं असतील तेव्हां, त्यांचा फार दिवस वापर होऊन झिजून गेलेलीं असलीं पाहिजेत. मिस्टर फर्ग्यसन ह्यांचा दुसरा मुद्दा जरी अप्रतिहार्य नाही, तरी फारच चतुराईचा आहे. गोन्डोफ्यारेझ ह्याचा अंमल हिंदुस्तानच्या वायव्येकडील प्रांतांवर होता. त्याचीं नाणीं कनिष्काच्या नाण्यांहून निःसंशय प्राचीनकाळचीं आहेत. ह्या खऱ्या ठरलेल्या गोष्टीचा आधार घेऊन मिस्टर फर्ग्यसन म्हणतात कीं, गोंडोफ्यारेझला सेन्ट टामस हा भेटला होता, ही कादम्बरी ज्यांनीं रचली आहे, त्यांना गोन्डोफ्यारेझ हा ख्रिस्ताच्या मृत्यूनंतर होऊन गेला ही गोष्ट पक्की माहीत असली पाहिजे; ह्यास्तव अर्थात् नाण्यांवरून गोंडोफ्यारेझहून उत्तरकालिक सिद्ध होणारा जो कनिष्क तो ख्रिस्ताच्या पूर्वीच्या शतकांत होऊन गेला असें कसें म्हणतां येईल?, आणि त्याच्या कारकीर्दीचीं वर्षे ख्रि० पू० ५६ व्या सालीं सुरू होणाऱ्या विक्रमसंवत्ताचीं कशीं म्हणतां येतील.

आणखी एक मुद्दा आहे, तो हा. जलालाबादेजवळील आहीनपोश नांवाच्या स्थळीं स्तूप आहे तो मिस्टर सिम्पसन ह्यांनीं खोदून तपासला. त्यांत क्याडफीसेझ, कनिष्क, आणि हुविष्क ह्या तिघांचीं कोरीं नाणीं, व त्यांबरोबर डोमिशन, ट्रेजन, आणि ह्याड्रियनची राणी, बादशाहीण स्याबिना ह्यांचीं नाणीं सांपडलीं. त्यांवरून इतकें सिद्ध होतें हें खरें कीं, इ० स० १२० सालाच्या पूर्वीं ती इमारत बांधलेली नसावी. परंतु हुविष्क राजा, त्याच्या मिति शककालापासून म्हणजे (इ० स० ७८) पासून मानल्या तर, त्याचा काल ७८+४८=१२६ इ० स० हा ठरेल, व तो स्वतः बादशाहीण स्याबिना हिचा समकाल असावा असें ठरेल. ही गोष्ट, हुविष्कानें तो स्तूप बांधविला असें शाबित होई तोंपर्यंत केवळ लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे, इतकेंच, ह्याहून तिजपासून ज्यास्ती कांहीं सिद्ध होत नाही.

अझीमसिजद एथील स्तूपांत वासुदेवाचीं नाणीं सांपडलीं त्यांविषयीही हाच प्रकार आहे. जरी शिल्पविषयक प्रमाणानें तो स्तूप दुसऱ्या अथवा तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वीचा नाही असें ठरलें, तथापि, तो स्तूप वासुदेवानें बांधविला हें सिद्ध झालें पाहिजे.

अस्तु, आतां विक्रमसंवताविषयी ज्या शंकेचें उत्तर द्यावें लागलें होतें तीच शंका शककालाविषयीही येते ती ही की, जर शककालानें शक सर्व हिंदुस्तानांत खरोखर मान्य झाले असतील तर तो शककाल शकराजांच्या विनाशाचा समय असें लोक कसें मानूं लागले असावेत? आमचा समज असा आहे की, शकांच्या विनाशाच्या समयापासून शककालाची सुरुवात ही कल्पना इ० सनाच्या आठव्या शतकापर्यंत उत्पन्न झालेली नव्हती. ही गोष्ट सप्रमाण प्रथम डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांनी दाखविली. आर्यभट्ट ह्यांचें जन्म इ० स० ४७६ त झालें. त्याला विक्रमसंवतकाल व शककाल ह्या दोहोंतून एकही माहीत नव्हता. वराहमिहिरानें प्रथम शककालाचा उल्लेख केलेला आहे, तरी त्याला त्यानें शकभूषकाल अथवा शकेन्द्रकाल इतकेंच म्हटलें आहे. ब्रह्मगुप्त हा इ० स० ५९८ त जन्म पावला. त्यानें शकनृपान्ते असे शब्द योजलेले आहेत, असें मि० कोल्ब्रूक लिहितात. परंतु भास्करावर एक टीकाकार आहे, त्यानें शकनृपान्ते ह्या शब्दांचा अर्थ, 'विक्रमादित्यानें शक नांवाच्या रानवट लोकांचा संहार केला, त्याच्या कारकीर्दीच्या किंवा आयुष्याच्या समाप्तीच्या समयी' असा केला आहे. हा टीकाकार काहीं कां म्हणेना, परंतु ब्रह्मगुप्तानें सांगितलेला काल इ० स० ७८ त आरंभ होणारा जो तोच आहे; आणि ब्रह्मगुप्तानें शकनृपान्ते असें जें म्हटलें त्याचा हजार वांट्यांनीं आशय शक असाच असावा, आणि शक राजांच्या समाप्तिकालीं अशा अर्थी ते शब्द योजलेले नसावेत.

शकारिविषयीं दंतकथा.

आम्हांला असा संशय वाटतो की, शक राजालाच शत्रु मानून तो शकांला जिंकणारा असें मानणें ही जी गैरसमज ती शकारि ह्या शब्दापासून उत्पन्न झाली असावी. आधुनिक ग्रंथकारांनीं, आम्हीं ज्या कशाला इतिहास असें म्हणतो त्याचें काहींच ज्ञान नसल्यामुळे, शकारि म्हणजे शकांचा (अरि) शत्रु हा जो उघड अर्थ तोच घेतला असावा, आणि कदाचित् शकारि शब्दाचा मूलार्थ शक शब्दाचाच अपरपराय्य असेल जसें, पुळिगीं शकार, आणि खीलिगीं शकारी (गणना).

दुसरीही एक कल्पना आहे. शकार किंवा शाकार हा शब्द शक शब्दापासून उत्पन्न होऊन शककुलोत्पन्न अथवा शकवंशोत्पन्न ह्या अर्थी मूलतः वापरीत असतील. पाणिनीला शकलोक व शकराजे माहीत होते असें दिसत नाही. परंतु तो एक ' आर ' हा अपत्यवाचक प्रत्यय आहे असा नियम सांगतो, व त्यावरून गोधा ह्यावरून गौधार असें रूप होतें असें म्हणतो. त्या नियमाप्रमाणें शक ह्यावरून शाकार असें रूप होण्यास शक्य आहे. आम्हीं ह्यासंबंधी आणखी ज्यास्ती बोलूं इच्छित नाहीं परंतु, पुढील वैयाकरणांस शाकारी भाषा आढळली असेल तेव्हां त्यांनीं त्या नांवाची व्युत्पत्ति ' शकारांची जी भाषा ' अशी केली असेल, आणि वस्तुतः तर ती शक व त्यांचे वंशज ह्यांची भाषा म्हणून मूलतः वापरीत असतील हें सर्व शक्य आहे. असें असेल तर शाकार काल किंवा शाकारी काल हा मूळचा शक व त्यांचे वंशज ह्यांचा काल असून पुढील काळीं शकांच्या शत्रूचा काल असा त्याचा अर्थ होणें हेंही तितकेंच शक्य आहे. ह्याच्या साम्याचें ' सुल्वारि ' हें उदाहरण आहे. मूलतः तें

सल्फर ह्या शब्दाचें संस्कृत रूप झालेलें असावें, परंतु त्याचा अर्थ पुढें 'सुल्व' ह्याचा शत्रु असा होऊं लागला. सुल्व ह्याचा अर्थ तांविं असा कल्पिलेला आहे. (पिटर्स-वर्ग कोश पहा.)

आतां, शककाल म्हणजे इ० स० ७८ सालीं आरंभ पावणारा काल, व कनिष्क राजाच्या राज्याभिषेकाचा काल एक होता काय ह्या प्रश्नाकडे पुनः वळूं. आम्हांला ह्या गोष्टीविषयीं फार शंका वाटते हें स्पष्ट कबूल केलें पाहिजे. कनिष्काचीं सांपडलेलीं वर्षें केवळ ऐतिहासिक आहेत, परंतु शककालाचीं वर्षें, (त्यांचा आरंभ एककालीच होत असला तथापि) विक्रम संवतकालासारखीं मूलतः कालगणना पद्धतीला अनुसरून गणून ठरविलीं असतील. प्रोफेसर ओल्डेन्बर्ग ह्यांनीं फर्ग्युसन ह्यांच्या कल्पनेसारखीच कल्पना केलेली आहे. परंतु त्यांच्या कल्पनेनें आमची खातरी होत नाहीं. प्रोफेसर ओल्डेन्बर्ग आपल्या सिद्धांताला आधार म्हणून बादामी एथील शिलालेख दाखवितात. त्यांत 'शकराजाच्या राज्याभिषेकापासून ५०० वर्षें गेल्यावर' असे शब्द आहेत; आणखी त्यांनीं इतर कोरीव लेख प्रमाणादाखल दाखविले आहेत, त्यांत 'शक नृपकालाचें वर्ष' असे शब्द आहेत. युएह-ची. लोकांनीं ख्रि० पू० २४ व्या सालाच्या सुमारास हिंदुस्तानांत प्रथम काईम ठाणें घातलें. त्या कालाच्या, आणि कनिष्काच्या राज्याभिषेक समयाच्या (म्हणजे त्यांच्या मताप्रमाणें इ० स० ७८ च्या) दरम्यानचा काल, जे ऐतिहासिक पुरुष होते असें त्यांच्या नाण्यांवरून शाबित होतें अशा साइडहोर्मोस कोझुलो क्याडॉफसेझ, काझोला क्याडाफेझ, आणि उड्मोक्वा-उफसेझ, इत्यादि राजांनीं कसा सुरेख भरून येतो हेंही त्यांनीं दाखविलें आहे. ह्याप्रकारें त्यांनीं सिद्धांत ठरविला आहे कीं, इ० स० ७८ सालांत आरंभ पावणारा काल, जर कोणा ऐतिहासिक राजापासून चालू झाला असेल, तर तो काल कनिष्काचाच असला पाहिजे; आणि अशोकाचा (२५९-२२२ ख्रि० पू० हा) काल, चंद्रगुप्ताचा (ख्रि० पू० ३१५-२९१—हा) काल, आणि ह्युएन थसंग ह्यांचा समकाल जो शिलादित्य, त्याचा काल, हे जसे हिंदुस्तानाच्या इतिहासांत मैलांच्या खुणेचे विश्वसनीय आणि उपयोगी दगड आहेत, तसाच तो शककालही खुणेचा दगड आहे. कनिष्काच्या पुढें हुविष्क झाला, हुविष्कापुढें वासुदेव झाला, आणि नाण्यांच्या प्रमाणांवर इतवार ठेवला तर, वासुदेवानें इ० स० १७८ सालाच्या सुमारापर्यंत राज्य केलें; म्हणजे चिनई बखरी लिहिणारे, 'जितुनन नांवच्या स्थलीं हिंदुस्तानच्या सरहद्दीवर एक किल्ला होता, त्याच्या तटाबाहेरून परदेशीय लोक हिंदुस्तानांत जेव्हां एकसारखे येत असत' असें सांगतात त्या कालापर्यंत.

शक राजांना हिंदुस्तानांतून हाकवून दिल्यावर पुढें काय प्रकार झाला तो कळत नाहीं, नवीन ब्राह्मणी राजकुलें, (जसें गुप्तांचें कुल, आणि वलभीच्या राजांचें कुल, जीं वेगळाले म्हणजे एक इ० स० १९० त, व दुसरा इ० स० ३१० त, सुरू होणारा काल वापरीत) पुनः उत्पन्न होऊन थीरथावर होई तोंपर्यंत, शकांना घालवून दिल्यानंतरचा काल अगदीं धांदलीचा किंवा दंग्याचा होता, असें हिंदुलोक तर स्वयें मानतात. ह्याविषयीं प्रमाण, मार्गी संहितानामक ज्योतिःशास्त्र विषयक एक दुसऱ्या तिसऱ्या शतकांतील ग्रंथ आहे, त्यांत भविष्यकथनासारखीं वाक्यें आहेत.

शककालालाच शालिवाहन काल म्हणत. ह्याविषयीं मुहूर्त गणपति, मुहूर्त मार्तंड वगैरे ग्रंथांत प्रमाणे आहेत.

विद्यासंबंधी विक्रमादित्यकाल.

कालिदास, आणि अधिक किंवा कमी मानानें तत्समकाल असा ग्रंथकलाप, ह्यांच्या खऱ्या कालाची आम्हांला विशेष जबर खरी, परंतु पूर्वोक्त वादग्रस्त गोष्टींचा पूर्वी विचार करणें फार आवश्यक होतें. आम्हीं इ० स० १८६३ त डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांच्याशीं पत्रद्वारे ह्या साऱ्या कालगणनाविषयक आणि विद्यासंबंधी प्रश्नाविषयीं वाद केला, आणि त्या वेळीं आम्हीं जीं आपलीं मते त्यांना कळविलीं होतीं, व ज्यांतून कांहीं त्यांनीं त्या वेळीं प्रसिद्धही केलीं होतीं, तींच सामान्यतः जरी आमचीं मते हालीं आहेत तरी, कित्येक मुद्द्यांविषयीं आमचीं मते थोडीं पालटलेलीं आहेत. आणि आतां जीं आम्हीं लिहून प्रसिद्ध करित आहोंत, तीं तरी काईमच अशीं नाहीत, आणि तीं दुस्तोला पात्र आहेत अशीं समजावीं.

आतां, ज्या विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत ख्रि० पू० ५६ व्या सालापासून सुरू होणारा संवत्काल प्रथम कृत झाला, तो विक्रमादित्य जर ख्रि० पू० च्या पहिल्या शतकांत नसून, तदनंतरच्या सहाव्या शतकांत होऊन गेला असेल तर, आम्ही हा प्रश्न करतो कीं, कालिदास आणि तत्समकाल त्याचे मित्रही त्याच कालीं होऊन गेले नसतील काय ? कालिदासाचें, आणि किराताजुनीय काव्याचा कर्ता भारवी ह्याचें, नांव एका कोरीव लेखांत सांगितलेलें आहे. त्यावर मिति शके ५५६ म्हणजे इ० स० ६३७ ही आहे. ही एका बाजूची मर्यादा आहे. आणि त्या मितेला ते दोघेही हिंदुस्तानांत प्रख्यातीस आले होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. आतां उलट्या दुसऱ्या बाजूची कांहीं तरी कालमर्यादा आपणांस ठरवितां येईल किंवा नाही तें पाहूं.

वसुबंधु.

ह्यून श्संग सांगतो कीं वसुबंधु (मनोहृत याचा शिष्य) हा श्रावष्टीचा विक्रमादित्य ह्याचा समकाल होता. श्रावष्टीही विक्रमादित्याची उत्तरेकडील राजधानी असावी. हा वसुबंधु मोठा विख्यात बौद्धग्रंथकार होता, आणि त्याचा काळ, ह्यून श्संग ह्याच्या लेखावरूनच केवळ नव्हे, तर बौद्धलोकांच्या विद्यासंबंधी इतिहासावरूनही बऱ्याच निश्चयानें ठरवितां येतो. तो असंगाचा बंधु, आणि संघमद्र ह्याचा शिष्य होता. तिबेटांतोळ एक बखर लिहिणारा सांगतो कीं, बुद्धाच्या मृत्यूनंतर ९०० वर्षांनीं आर्य-असंग आणि वसुबंधु हे झाले. आम्हीं विक्रमादित्याला सहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मांडला आहे, म्हणजे ह्यून श्संगाच्या पूर्वी सुमारे १०० वर्षे. आतां कनिष्काचें जन्म बुद्धाच्या मृत्यूनंतर ४०० वर्षांनीं, आणि असंगाचें ९०० वर्षांनीं झालें असें बौद्धग्रंथकार लिहितात, ही गोष्ट लक्षांत आणली तर, कनिष्क आणि असंग ह्यांच्या दरम्यान ५०० वर्षांचा अवधि असला पाहिजे. आणि जर कनिष्काचा राज्याभिषेक इ० स० ७८ त झाला हें सत्य असेल तर, असंग, व वसुबंधु, ह्यांचा काळ सहाव्या शतकाचें उत्तरार्ध हा सुमारानें ठरतो.

दुसरी एक गोष्ट डाक्टर भाऊ दाजी ह्या अति चतुर संस्कृतज्ञ पंडितांनीं प्रसिद्धीस आणिली आहे. त्यांचा मृत्यु हें हिंदुस्तानांतील तद्देशीय लोकांतील पांडित्याच्या अभिवृद्धीला मोठेंच गंडांतर आलें असें म्हटलें पाहिजे. त्यांनीं मुंबई एथील एशिआटिक सोसैटीच्या एका सभेपुढें इ० स० १८६० त एक निबंध वाचला, त्यांत, त्यांनीं येणेंप्रमाणें लिहिलें आहे. 'मेघदूताच्या १४ व्या पद्यावरील टीकेंत मल्लिनाथ हे, प्रसंगवशात् दिग्नागाचार्य, आणि निचुल, हे कालिदासाचे समकाल होते, त्यांतून पहिला हा त्याचा शत्रु, आणि दुसरा हा त्याचा सोबती आणि जिवलग मित्र होता असें लिहितात.' निचुल, व दिग्नाग, ह्यांविषयीं कालिदासाच्या शब्दांनीं केलेला हा उल्लेख मल्लिनाथानें धुंडून काढिला, त्याविषयीं आपणांला काय पाहिजे तें वाटो. आम्हांला तर मल्लिनाथाच्या लेखाच्या सत्यतेविषयीं बिलकूल शंका वाटत नाही, हें प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे. तथापि निचुल, व दिग्नाग, हे कालिदासाचे समकाल म्हणून पक्कें माहीत असल्यावांचून मल्लिनाथ तसें लिहिण्यास धजला नसता, ह्यांत काडीमात्र संशय नाही. दिग्नाग हें नांव सामान्य नाही, आणि पूर्वीं आम्हीं प्रमाण दाखविलें आहे त्यावरून, दिग्नाग हा असंगाचा शिष्य होता, आणि असंग हा विक्रमादित्याचा समकाल होता, हें आपणांस कळलें म्हणजे, कालिदासाला सहाव्या शतकाच्या मध्यांत मांडण्याला आम्हाला बहुशः धीर येईल.

प्रवरसेन-काश्मीरचा राजा.

आम्हीं वर सांगितलेल्या गोष्टींनीं पुष्कळ भरंवसा येतो. एवढ्यानेंच झालें नाही. दुसऱ्या आणखी आधार देणाऱ्या गोष्टी आहेत, त्यांनीं कालिदास, व त्याचा आश्रयदाता उज्जयिनीचा विक्रमादित्य ह्यांचा काल जो आम्हीं ठरविला आहे, त्याला बळकटी येते. आतां पुढें त्यांचा विचार करावयाचा आहे. त्या सर्व २० वर्षांपूर्वीं डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांनीं पहिल्यानें प्रदर्शित केल्या, तेव्हां त्यांच्या त्या कोट्या पुष्कळां संस्कृतज्ञांना त्या काळीं मोठ्या मतक्रांति करणाऱ्यां वाटल्या. तथापि आम्हांला त्या संमत आहेत, असें भाऊ दाजीस आम्हीं कळविलें होतें. डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांचा तर्क असा होता कीं, महाराज विक्रमादित्य, ज्यानें विक्रमसंवत्काल स्थापन केला, तो कांहीं वर्षेपर्यंत तरी काश्मीरचा राजा प्रवरसेन ह्याचा समकाल असला पाहिजे. राजतरंगिणी (अ० ३ श्लोक १०२-२५२ पर्यंत) वरून कळतें कीं, श्रेष्ठसेन राजाला हिरण्य आणि तोरमाण असे दोन पुत्र होते, त्या दोघांनींही मिळून कांहीं वर्षे काश्मीरचें राज्य केलें. पुढें हिरण्याला आपल्या भावाविषयीं मत्सर उत्पन्न होऊन त्यानें त्याला बंदीत टाकलें. तोरमाणाची पत्नी अंगना ही इक्ष्वाकूच्या कुलांतील वज्रेन्द्र राजाची कन्या होती, तिला प्रवरसेन नामक पुत्र झाला. तोरमाण, व चुलता हिरण्य, हे वारल्यावर प्रवरसेन, काश्मीरच्या गादीवर आपला परंपराय हक्क सांगून गादी मिळविण्याला समर्थ नव्हता असें दिसतें. अशी स्थिति असतां, शकांचा संहारकर्ता, व हिंदुस्तानांतील एक छत्र चक्रवर्ती ज्याला मानीत, असा जो उज्जयिनीचा विक्रमादित्य (ह्याला हर्ष असेंही म्हणत) ह्यानें, मातृगुप्त नामक एक विख्यात कवि त्याच्या दरबारीं नौकरी मिळवावी ह्या हेतूनें आलेला होता, त्याला काश्मीरच्या गादी-

चा अधिकारी नेमलें. मातृगुप्तानें त्याचा आश्रयदाता विक्रमादित्य ह्याच्या मरण-काळपर्यंत काश्मीरचें राज्य केलें. नंतर तो राज्य सोडून संन्यास घेऊन वाराणसी एथें राहण्यास गेला; आणि प्रवरसेन त्याच्या पश्चात् काश्मीरच्या गादीवर बसला. तो प्रवरसेन इतका बलाढ्य झाला कीं, विक्रमादित्याचा पुत्र शिलादित्य प्रतापशील ह्याची उज्जयिनीच्या गादीवर त्यानें पुनः स्थापना केली.

डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांनीं धोरानें असा तर्क काढिला कीं, जो मातृगुप्त कांहीं वर्षे काश्मीरचें राज्य करीत होता, तोच तो महासमर्थ कवि कालिदास होय; आणि ते स्वच्छ सांगतात कीं, कालिदासावर विक्रमादित्याचें असें विचित्र प्रेम जडलें होतें कीं, त्यानें त्याला आपलें अर्ध राज्य दिलें, अशी दंतकथा सर्वकाळ प्रसिद्ध आहे. आमची खात्री तर होत नाही हें खरें, तथापि, ह्या मताच्या पुष्ट्यर्थ भाऊ दाजी ह्यांच्या कोट्या तरी निदान फार पांडित्याच्या आहेत. असें सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही.

आतां पहिल्यानें मातृगुप्त ह्या नांवाविषयी विचार करूं. भारतवर्षीय विद्येच्या इतिहासांत जीं नांवें आढळतात, तीं वारंवार बहुमानार्थक प्रतिष्ठादर्शक विरुद्ध, किंवा किंताव ह्यांसारखी असतात, आणि पुरुषांचीं व्यक्तिनामं म्हणून जीं असतात, त्यांचा कांहीं अर्थ होत असेल तर, तोच अर्थ निरनिराळ्या शब्दांनीं दाखवीत असतात. त्रिकांड-शेषांत रघुकर, मेघासूद्र, आणि कोटिजित्, हे कालिदास शब्दाचे अपर पर्याय म्हणून सांगितले आहेत. कालिदास ह्या शब्दाचा अर्थ काली नामक देवीचा सेवक हा. ह्या शब्दाबद्दल कालिगुप्त असा शब्द कोठें सांपडेल तर, तो कालिदासाचाच अपर पर्याय म्हणून मानण्याला थोडीच शंका वाटेल. काली ही मातृ, अथवा माता, म्हणून ज्या मानलेल्या आहेत, त्यांपैकीच एक आहे. ह्यास्तव, मातृगुप्त ह्या शब्दानें कालिगुप्त किंवा कालिदास ह्यांचाच अर्थ द्योतित होतो.

नंतर भाऊ दाजी विचारतात, मातृगुप्त कोण होता ? तो तर महान् कवि असला पाहिजे, असें अमून काश्मीरच्या इतिहासाहून अन्यत्र त्याचें नांव कोठेंही आढळत नाही.

दुसरे असें कीं, त्या काश्मीरच्या इतिहासाचा कर्ता दुसऱ्या कवींचीं नांवें सांगतो त्यांत, भवभूतीचें देखील नांव आहे, तो तर कालिदासाहून आधुनिक कवि आहे. परंतु कालिदासाचें नांव कोठेंही तो सांगत नाही.

तिसरे असें कीं, प्रवरसेन राज्यारूढ होऊन मातृगुप्त (कालिदास) वाराणसीस संन्यास घेऊन गेला तेव्हां, मित्रांप्रमाणें त्यांचा वियोग झाला. आतां प्राकृतभाषेंत सेतुकाव्य नामक एक काव्य आहे, व त्यावर एक संस्कृत टीकाही आहे. त्या टीकेंत लिहिलेलें आहे कीं, प्रवरसेनाच्या विनवणीवरून कालिदासानें तें काव्य केलें (हें काव्य १८८० त छापलें आहे). पूर्वी मातृगुप्ताचें नांव कोठेंही आढळत नाही असें म्हटलें परंतु, डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांना शाकुंतलनाटकावर एक राघवभट्ट, पृथ्वीधर (विश्वेश्वर पट्टण म्हणजे वाराणसी एथील राहणारा) ह्याचा पुत्र ह्याची टीका सांपडली, तींत नाट्यरचनेच्या गुणदोषासंबंधानें मातृगुप्ताचा ग्रंथांश अवतारित आहे. त्याच टीकेंत कालिदासाच्या श्लोकांच्या तोडीचे श्लोक आढळले, आणि हयग्रीववध नामक भर्तृभट्ट ऊर्फ भर्तृमेन्य ह्यानें एक मातृगुप्ताच्या अल्पशा कारकीर्दींत लि-

हिलेल्या नाटकांतील एक श्लोक अवतारित आहे. विद्यानाथ ह्यांच्या प्रतापरुद्र नामक ग्रंथांत (हा ग्रंथ बाराव्या शतकांतला आहे) एक सेतुकाव्यांतील आर्या घेतलेली आहे, त्या सेतुकाव्याला महाप्रबंध असें म्हटलेलें आहे. दण्डी (सहाव्या शतकांतील) ह्याने आपल्या काव्यादर्शांत सेतुकाव्याला सुंदर पद्यांचा सागर असें म्हटलेलें आहे. शेवटीं सुंदर नामक कवीच्या वाराणसीदर्पण नामक ग्रंथांवरील रामाश्रम नामक टीकाकारानें, कालिदासानें सेतुकाव्य केलें असें लिहिलेलें आहे. वितस्तानदीवर त्या काली काश्मीरची राजधानी होती, त्या नदीवर प्रवरसेन राजानें एक विख्यात होड्यांचा पूल बांधविला होता. (राजतरंगिणी अ. ३ श्लो. ३५४ पहा.) आणि त्या महत्कृत्याच्या संबंधानें कालिदासानें तें आपलें सेतुकाव्य रचलें अशी कल्पना केलेली आहे. ती निदान बाणकवीच्या हर्षचरितांतील पुढील पद्यांवरून अनुमित होते.

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परम्पारम् कपिसेनेव सेतुना ॥

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसार्दासु मंजरीध्विव जायते ? ॥

अस्तु, आम्हीं इतका वेळ लिहिलेल्या मजकुरावरून दुसरे कांहीं सिद्ध झालें नाहीं तरी, निदान कालिदासाची कीर्ति सातव्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास झाली, आणि काश्मीराशीं व तेथील प्रवरसेन राजाशीं त्याचा संबंध होता, इतकें तरी साबित होतें. ही गोष्ट एथें कळविणें रास्त आहे कीं, डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांनीं, कालिदास आणि मातृगुप्त हे एकच म्हणून जीं त्यांचीं प्रमाणें व कोठ्या वर लिहिलेल्या आहेत त्यांवर स्वयेंच कांहीं आक्षेप आणलेले होते. ते म्हणतात, ' कालिदास हा सारस्वत ब्राह्मण होता, व तो शिव व पार्वती ह्यांचा उपासक होता. परंतु मातृगुप्त काश्मीरचा राजा, ह्यानें, राजतरंगिणीवरून पाहतां, बौद्ध व जैन लोकांना संतुष्ट ठेवावें म्हणून, जीवांची हिंसा अगदीं मना केली होती; शिवाय, मातृगुप्तानें एक विष्णूचें मंदिर बांधून वैष्णवांना खुषी केलें होतें, व सेतुकाव्यांत प्रथम विष्णूचें स्तवन करून नंतर शिवाचें केलेलें आहे.' परंतु आम्हांला ह्या आक्षेपांत कांही महत्त्व वाटलें नाहीं. आम्हांला मोठी शंका जी वाटते, व जी १८६१ इ० त आम्हीं भाऊ दाजींस लिहून कळविलीही होती, ती ही कीं, राजतरंगिणीत मातृगुप्त हा कवि होता असें म्हटलेलें आहे, असें असून तो आणि कालिदास एक असें कां सांगितलेलें नाहीं ? राजतरंगिणी हा कव्हेण पंडिताचा ग्रन्थ आहे. त्याला विद्या, पण्डित, ह्यांचा इतिहास इतका चांगला माहित असून, मातृगुप्तानें काश्मीरचें राज्य मिळविणें असलें विचित्र चरित्र कथन केलें आहे, परंतु त्या ग्रंथांत तो मातृगुप्त आणि कालिदास हे एकच अशी त्यानें सूचना सुद्धां एके ठिकाणींही करूं नये, हें शक्य आहे काय ?

अस्तु, माध्यमिक कालिक सर्व संस्कृत विद्येच्या इतिहासाची रूपरेखा नवीन सांगावी हा आमचा उद्देश नाहीं; परंतु त्या इतिहासाची आजपर्यंत किती अस्ताव्यस्त स्थिति आहे, हें मनांत आणलें म्हणजे आम्हीं ही जी सांखळ बांधित आणली आहे,

तोत सहज वसून जाणाऱ्या अशा आणखी कांहीं गोष्टी सांगितल्या असतां बहुत उप-
योग होईल असे वाटते.

प्राचीन ज्योतिषी.

संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या कालांतील अति प्राचीन असून ज्यांचे काल निश्चित करितां येतात, असे ग्रंथ म्हटले म्हणजे ज्योतिष्यांचे ग्रंथ होत. त्या ग्रंथांपासून होणारे ज्ञान हे, कालिदास आणि त्याचे समकाल ग्रंथकार ह्यांना पूर्वसिद्धच होतें, ह्यास्तव ते ज्योतिषग्रंथ विक्रमादित्याच्या कालाच्या पूर्वीचे असले पाहिजेत असे अनुमान सहज निघतें. परंतु आम्हीं कल्पिलेला ट्यूरेनियन लोपकाल (म्हणजे ख्रि० पू० १०० पासून इ० स० ३०० पर्यंतचा काल) हा खरा असेल तर, ते ज्योतिषग्रंथ फार फार झाले तर इ० स० च्या तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वीचे नसले पाहिजेत.

हिंदुस्तानांतील ज्योतिषशास्त्राचा व गणितशास्त्राचा संस्थापक म्हटला म्हणजे बृद्ध आर्य भट्ट, अथवा आर्य भट्ट, हा होय. त्यांच्या ग्रंथांतील वचनें वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भट्टोत्पल, आणि भास्कराचार्य, ह्यांनी घेतलेली आहेत. त्यांचे जन्म, तोच स्वयं सांगतो कीं, इ० स० ४७६ त झालें. तो, ज्या कशाला आर्यभट्टीय सूत्र असें म्हणतात, त्याचा कर्ता होता. त्या सूत्रांत (१) दशगीतिकाचे १० श्लोक, आणि आर्याष्टशत म्हणजे १०८ आर्या, (ह्या आर्याष्टशतकाचे तीन पाद आहेत.) मिळून एक भाग, (२) गणितपाद, (३) कालक्रियापाद, आणि (४) गोलपाद, असे चार भाग आहेत. त्यानें आणखी कांहीं ह्याहून अधिक लिहिलेलें दिसत नाही, तथापि, पृथ्वी आपल्या आंसावर फिरते, व सूर्यग्रहणें व चंद्रग्रहणें ह्यांचीं वास्तविक कारणें, ह्या गोष्टी त्यानें धाडसानें सांगितल्यामुळे त्याची कीर्ति चिरकाल राहील. हा आर्यभट्ट अति प्राचीन ज्योतिषशास्त्रज्ञ होता. तो पाटलिपुत्र ऐंथे, पांचव्या शतकाच्या समाप्तीस, आणि सहाव्या शतकाच्या आरंभी, होऊन गेला ही गोष्ट निःसंशय आहे. आर्यभट्टाच्या ग्रंथांत एकाही पूर्वग्रंथकाराचा उल्लेख नाही त्यापक्षां, त्याच्या पूर्वी कोणी ज्योतिषी होऊन गेला नाही हें स्पष्ट होतें.

तदनंतर वराहमिहिर झाला, तो आदित्यदासाचा पुत्र आणि शिष्य होता. तो जन्मानें उज्जयिनीकर होता. त्याचे जन्मस्थान अवन्ति देशांत कपित्थक हें होतें. त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यांत पहिला, करण. तो सामान्यतः पंचसिद्धांतिका ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. कारण त्यांत पांच सिद्धांत आहेत. दुसरा, होराशास्त्र. त्याचे जातक, यात्रिक, आणि विवाहपटल, असे तीन भाग आहेत. शेवटचा बृहत्संहिता. त्याचे ग्रंथ बहुशः आर्याछंदांत लिहिलेले आहेत. तो शके ५०९ त मुतावीक इ० स० ५८७ त मरण पावला; आणि कालगणना संबंधानें पाहूं जातां, तो नवतऱ्यांतील एक रत्न ह्या पदवीस, आणि कालिदासाचा समकाल म्हणविण्यास, योग्य आहे. तो आर्यभट्टाचा उल्लेख करतो, आणि रोमक सिद्धांताचा काल स्वीकारतो. त्या कालाचा आरंभ, डाक्टर भाऊ दाजी सांगतात कीं, इ० स० ५०५ त होतो. त्यानें पौलिश, वासिष्ठ, सौर, आणि पैतामह, हे पूर्व सिद्धांत होते असें सांगितलेलें आहे, ते सर्व अर्थात् सहाव्या शतकांतले असले पाहिजेत.

तदनंतरचा मोठा गणितशास्त्रज्ञ म्हटला म्हणजे ब्रह्मगुप्त हा होय. त्यानें तीस वर्षांच्या वयाचा झाल्यावर इ० स० ६२८ त ब्रह्मस्फुट सिद्धांत नामक ग्रंथ लिहिला. त्याच्या बापाचें नांव जिष्णु हें होतें. कालिदासाचा समकाल एक जिष्णु म्हणून होता असें सांगतात, तो तोच कदाचित् असेल. पुढील दोघे ज्योतिषी जरी आधुनिक होते तरी, त्यांचे एथें काल सांगण्यास हरकत नाहीं. वराहमिहिरावर टीकाकार एक भट्टोत्पल म्हणून होता, त्याचा काल इ० स० ९६७ हा, आणि सिद्धांतशिरोमणीचा कर्ता भास्कराचार्य म्हणून होता, त्याचा जन्म काल इ० स० १११४ हा.

आमच्या कार्याला मोठी महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे, वर सांगितलेल्या सर्व ग्रंथांत, व तसाच विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या काळांतील काव्यात्मक ग्रंथांतही, ग्रीक लोकांचा संपर्क उघड दिसतो ती होय. फार कशाला, हिंदुस्तानांत ग्रीक लोकांचें राशिक्रम स्वीकारलें होतें ही एवढी एकच गोष्ट घेऊन तिजविषयी लिहूं लागलों तर, पुरावा अनिवार्य आहे. हिंदुस्तानांतील कित्येक विख्यात विद्वान लोक, त्या आविष्कृत गोष्टींपासून निष्कर्षी सर्व अनुमानें टाळण्याविषयी यत्न करितात, एवढ्याचमुळे तिचा एथें उल्लेख केला पाहिजे. त्या विद्वानांनीं गर्गाचार्य काय म्हणतात तेवढें स्मरत जावें. तें हें. 'यवन (म्हणजे ग्रीक लोक) हे म्लेच्छ तर खरेच, परंतु त्यांच्यांत ही विद्या (म्हणजे ज्योतिषविद्या) फार सुदृढ स्थापित झालेली आहे. ह्यास्तव जणू ते ऋषीच असें समजून त्यांना मान देतात. मग द्विजन्मा पुरुष असून जर तो ज्योतिषी असेल तर त्याला किती मान दिला पाहिजे !'

अस्तु, ज्योतिषाचें ज्ञान ग्रीक लोकांपासून हिंदुस्तानांत आलें ह्याविषयी एतद्देशीय प्राचीन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून वचन-प्रमाणे विस्तारानें सांगून प्रोफेसर म्याक्सम्युडलर लिहितात तें येणेंप्रमाणें. ग्रीक ज्योतिषाचें आणि ग्रीक ज्योतिषपरिभाषेचेंही ज्ञान हिंदुस्तानांत पांचव्या शतकाहून अधिक आधुनिक कालांत आलें नाहीं. तेव्हां जर कालिदासाच्या काव्यांत, व त्याच्या समकाल कवींच्या काव्यांत, त्या ग्रीक ज्योतिष ज्ञानाचा मागमूस स्पष्ट सांपडतो तर, संस्कृत काव्याचें पुनरुज्जीवन सहाव्या शतकांत झालें असा जो आमचा पक्ष आहे, त्याला नवीनच टेंकू मिळतो. कालिदासाला ग्रीक ज्योतिषाचें होराशास्त्रग्रंथांत समाविष्ट झालेलें ज्ञान पुष्कळ होतें. हें त्याच्या रघुवंश व कुमारसंभव ह्या काव्यांवरून स्पष्ट होतें. ही गोष्ट डाक्टर ज्याकोबी ह्यांनीं खुलाशानें दाखविली आहे. ज्याकोबी ह्यांनीं, कुमारसंभव सर्ग ७ श्लोक १ ह्यांत 'जामित्र' हा शब्द वापरलेला आहे तो ग्रीक भाषेंतील शब्द असून, संस्कृत ज्योतिषशास्त्रा ह्यांनीं जे अनेक शब्द ग्रीक भाषेंतून घेतलेले आहेत त्यांपैकी एक आहे. अशी खरमरीत टीका केलेली आहे. शंकर पांडुरंग पंडित ह्यांनीं आपल्या रघुवंशाच्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत, असल्या मजबूत पुराव्यावरून उक्तीत होणाऱ्या सिद्धांतांचें बल कमी करण्याविषयी प्रयत्न केलेला आहे, तो निष्फल आहे. त्यांनीं (रघुवंश सर्ग १२, श्लो० २८ ह्यावरून) राहू चंद्रास ग्रासतो अशी कालिदासाची समजूत होती ती, आर्यभट्टाच्या काळाच्याही पूर्वीची होती असें दाखविलें असतें तर चालतें; परंतु त्याच रघुवंशांत (सर्ग १४, श्लो० ४०) 'जी वस्तुतः पृथ्वीची छाया आहे तिलाच

लोक चंद्राचें अशौच असें मानतात ' अशी उक्ति आहे तीवरून कालिदासाला आर्य-भट्ट ह्याच्या ज्योतिषाची खास माहिती होती असें स्पष्ट दिसते. शंकर पांडुरंग पंडित हे स्वयं ' राशिचक्राच्या आधारानें उत्पन्न झालेल्या फलज्योतिषाची ' कालिदासाला माहिती होती ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठीं त्याच्या काव्यांतून कित्येक वाक्यें दाखवितात, परंतु ' हिंदूंनीं उसनें किती घेतलें किंवा उसनें किती दिलें हा जो मोठा प्रश्न ' आहे त्याची वाटाघाट ते करीत नाहींत, आणि इतकेंच सुचवितात कीं, हिंदूंनीं ग्रीक लोकांपासून जर कांहीं उसनें घेतलें असलें तर, तें ख्रिस्ती सनाच्या दोन तीन शतकें पूर्वीं घेतलेलें असेल असें कां नसावें ? होय, कदाचित् ख्रिस्ती सनाच्या दोन तीन शतकें पूर्वीं उसनें घेतलें असेल, परंतु आम्ही विचारतो त्या तितक्या प्राचीनकाळीं हिंदुस्तानांत कोणी शास्त्रीय प्रकारचें ज्योतिषशास्त्र जाणणारा पुरुष होता असा कोठें तरी उल्लेख आहे का ?

अमरसिंह.

इतकी मजल काटल्यावर आतां, नवरत्नें म्हणून ज्यांना म्हणतात, त्यांपैकीं आणखी एका दोघां रत्नांविषयीं विचार करून आम्हीं कालाची सांखळी बांधली आहे तीत त्यांना जागा योग्य आहे किंवा नाहीं ह्याचा निश्चय करण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां प्रथम अमर अथवा अमरसिंह हा घेऊं.

ह्या प्रख्यात कोशकाराचा काल निश्चित करण्याविषयीं जनरल कनिंघम ह्यांनीं मोठा चतुराईचा यत्न केलेला आहे. ते लिहितात तें येणेंप्रमाणें. बुद्धगया एथें एक बुद्ध मंदिर आहे. ह्मणून थसंग ह्यानें जें बुद्धमंदिर पाहिलेलें होतें तेंच तें होय. परंतु तें फाहिआनच्या काळांत बांधलेलें नव्हतें. तेव्हां तें इ० स० ४१४, आणि ६४२, ह्यांच्या दरम्यान केव्हां तरी बांधलेलें असलें पाहिजे. मिस्टर वुड्समो, ह्यांना एक कोरीव लेख सांपडला होता, त्याचें भाषांतर इ० स० १७८५ त मिस्टर वुड्सकिन्स ह्यांनीं केलें. त्या लेखांत बुद्धगया एथील मंदिर अमरदेव, विक्रमादित्याच्या दरबारांतील नवरत्नांपैकीं एक, ह्यानें बांधविलें असें स्पष्ट लिहिलेलें आहे. ही गोष्ट फार विचित्र आहे. परंतु तो कोरीव लेख संवत् १०१५ (इ० स० ९४९) चा आहे. आणि भाषांतर निर्दोष यथाप्रत आहे किंवा नाहीं हें पडताळण्याला मूललेख दुर्दैवानें उपलब्ध नाहीं. तथापि त्या भाषांतरावरून माहिती कळते तीवरून, सहाव्या शतकाच्या मध्यांत विक्रमादित्याच्या नवरत्नांपैकीं एक, असा जो अमरसिंह, त्याच्या कालाचा, हा अमरदेव विक्रमादित्याच्या नवरत्नांपैकीं एक, आणि बुद्धगया एथील मंदिर बांधवणारा, ह्याच्या कालाशीं मेळ चांगला पडेल. एथें हें अधिक सांगितलें पाहिजे कीं, स्ट्र्यानिस्लाझ ज्यूलिअन, हे चिनई भाषेंत अमरकोशाचें भाषांतर, जन्मानें उज्जयिनीचा, अशा कोणीएका गुणरत्न नांवच्या पुरुषानें केलेलें होतें असें लिहितात. तो गुणरत्न च्यू राजकुलांतील वौटी नामक चीनच्या पादशाहाच्या कारकीर्दीत होऊन गेला. परंतु तें भाषांतर अव्यापि उपलब्ध आहे किंवा नाहीं, हें आपणास माहीत नाहीं असें ज्यूलिअन म्हणतात.

वेताल मेन्थ.

नवरत्नांत वेतालभट्ट, हें दुसरें एक नांव आहे. तो नीतिप्रदीप नामक ग्रंथाचा कर्ता. डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांनीं, तो, आणि वेताल मेन्थ, हे एक असें ठरविलें आहे, आणि ते निर्भरानें म्हणतात कीं, तो विक्रमादित्याचा समकाल होता, असें राजतरंगिणींत सांगितलें आहे, परंतु त्यांनीं अध्याय श्लोक अमुक म्हणून लिहिलें नाहीं.

राजशेखर (१४ व्या शतकांतील) ह्यानें आपल्या बालरामायणांत भर्तृमेन्थ नामक एका कवीची फार स्तुति केली आहे; तो ग्रंथ कलकच्यांत छापलेला आहे. त्याच्या उपोद्धातांत वाल्मीकि, भर्तृमेन्थ, भवभूति, आणि राजशेखर स्वतः, हे एका योग्यतेचे कवि असें म्हटलेलें आहे.

मंख (इ० स० ११५०) सांगतो कीं, त्या भर्तृमेन्थाची शैली सुबंधु, बाण, आणि भारवि, ह्यांच्या शैलीसारखी होती, तींत श्लोपालंकार फार असत.

डाक्टर भाऊ दाजी ह्यांचें मत पाहतां, भर्तृमेन्थ आणि भर्तृभट्ट हे एक, आणि भर्तृभट्ट आणि भर्तृहरी एक, असें मानण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति दिसते. परंतु त्याला प्रमाण कांहीं नाहीं.

एक हयग्रीववध नामक काव्याचा कर्ता भर्तृमेन्थ नांवाचा कवि होता, त्याला (राजतरंगिणी अ० ३, श्लोक २६०) मातृगुप्तानें पुष्कळ धन दिलें, परंतु वेतालमेन्थ हें नांव कोठें सांपडत नाहीं.

नवरत्नांपैकीं आणखी बाकीच्यांचा विचार करणें आम्हांला बरें वाटत नाहीं. कारण, धन्वंतरि, क्षणिक, शंकु, घटकपर्पर, आणि वररुचि, ह्यांच्या गुणदोषांविषयीं व कालाविषयीं अन्य विद्वान पुर्षांनीं ज्या थोड्या बहुत मोघम अरळ तरळ कल्पना केलेल्या आहेत, त्याच पुनः सांगितल्या पाहिजेत, त्यांचाचून गत्यंतर नाहीं. आतां, ह्यून थसंग ह्यांच्या ग्रंथांत सहाव्या आणि सातव्या शतकांतील ग्रंथकलापाविषयीं उल्लेख आलेले आहेत. ह्यास्तव, संस्कृत ग्रंथकारांतील कित्येक प्रख्यात ग्रंथकारांचे काल निश्चित करण्याला उपयोगी अशा ह्यून थसंग ह्यानें सूचना केलेल्या आहेत, त्यांचा विचार करूं.

बाण आणि मयूर.

बाण हा कान्यकुब्जचा राजा शिलादित्य ह्याच्या दरबारी होता, हें पूर्वी पाहण्यांत आलेंच आहे. त्याचा काल, आणि त्याचे ग्रंथ कादम्बरी, आणि हजार वांट्यांनीं त्याचाच म्हणतां येईल. असा ग्रंथ रत्नावलि (जरी नागानंदाप्रमाणें तो हर्षाचाच असें म्हणतात तरी) ह्यांचा काल सातव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत निश्चयानें मांडतां येतो. बाण स्वतः हर्षचरितांत सांगतो कीं, भद्र, नारायण, ईशान, आणि मयूरक, हे आपल्या मित्रांत मीं गणतां. बाण आणि मयूर ह्यांविषयीं संगतीनें उल्लेख असतो. बाण हा मयूराचा जांवई होता. भक्तामरस्तोत्र नामक ग्रंथावरील एका जैन टीकाकारानें बाण आणि मयूर ह्यांच्याविषयीं कथा सांगितलेली आहे ती येणेंप्रमाणें.—मयूर हा वृद्ध भोज ह्याच्या पदरीं उज्जयिनी एथें मोठा सन्मानित पंडित होता. त्याचा जांवई बाण हाही मोठा विद्वान होता. त्या दोघांत भी मोठा विद्वान, कीं तूं मोठा विद्वान

ह्या गोष्टीविषयी कलह उत्पन्न झाला, तेव्हां, त्या राजानें त्या दोघांसही, काश्मीर त्या कालीं मोठें विद्यापीठ होतें तेथें, कोण मोठा विद्वान् ह्याचा उलगाडा करून घेण्यास जा, असें सांगून त्यांस तेथें पाठविलें. तेथें निर्णय कांहींसा बाणाच्याच वतीचा झाला. नंतर ते भोजाच्या राजधानीला परत आले. तेव्हां एकवेळ सासरा मयूर ह्यानें बाण व त्याची बायको आपली कन्या या उभयतांत कांहीं भांडण झालेलें ऐकलें, तेव्हां त्यानें तिला चंडी असें म्हटलें. तें ऐकतांच तूं रक्तपित्या होशील असा तिनें त्याला शाप दिला. तेव्हां त्याला रक्तपितो झाली. मग त्यानें सूर्याचें मयूरशतक नामक स्तोत्र केलें. त्यानें सूर्य प्रसन्न होऊन, तो त्या रोगापासून मुक्त झाला, आणि त्यावर भोजाची बहालमर्जी झाली. बाणाला त्या गोष्टीनें मत्सर उत्पन्न होऊन, आपले हातपाय त्यानें तोडून घेतले, आणि चंडिकेचें स्तोत्र करून त्या देवाचा स्तव करितांच त्याचे हातपाय पूर्ववत् आले. मग आपले साधु पुरुषही अशींच अमानुष कृत्यें करितात हें भोजास दाखवावें म्हणून जैनांनीं आपला साधु मानतुंगसूरि ह्याला आणून हजर केलें. त्यानें ४२ शृंखलांनीं आपल्याला जखडून घेतलें, आणि त्यानें ४२ श्लोकात्मक भक्तामरस्तोत्र केलें, तेव्हां तो त्या बंधनांपासून मुक्त झाला.

आतां जर बाण, मयूर, आणि मानतुंगही, हर्षवर्धनराजाच्या दरबारीं सातव्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास होऊन गेले असतील तर, बाणानें ज्या ग्रन्थकारांचा उल्लेख केलेला आहे, ते त्याच्या पूर्वकालचे असें म्हटलें पाहिजे. ते ग्रन्थकार येणेंप्रमाणें. (१) सुबन्धु (वासवदत्तेचा कर्ता). (२) मट्टार हरिश्चन्द्र. (३) शालिवाहन ऊर्फ शातवाहन (गाथाकोशाचा कर्ता). (४) भास (नाटककार). (५) कालिदास (ह्याचा काल सेतुकाव्याचा कर्ता ह्या नात्यानें प्रवरसेन राजाच्या कालानें निश्चित होतो, आणि मेघदूताचा कर्ता ह्या नात्यानें दिमाग ह्याच्या कालानें निश्चित होतो). (६) बृहत्कथा ग्रन्थाचा कर्ता गुणाढ्य, आणि आढ्यराज अथवा आद्यराज. ह्या आढ्यराजाविषयी कांहीं माहिती लागत नाहीं.

बाण आणि मयूर ह्यांचा सुबन्धु हा समकाल म्हणतात, तथापि, सुबन्धु त्यांच्या पूर्वी कांहीं काल होऊन गेलेला असेल. बाणानें त्याच्याविषयी उल्लेख केलेला आहे; परंतु सुबन्धुनें तसा त्याविषयी केलेला नाहीं. आणि जेथें कोठें त्या तिघांचा उल्लेख केलेला असतो तेथें सुबन्धूचें नांव प्रथम असतें. बाण आणि दण्डी ह्यांप्रमाणेंच, सुबन्धूच्या ग्रन्थांत बृहत्कथेचा कर्ता गुणाढ्य ह्याच्याविषयी उल्लेख केलेला आहे. आणि त्याला उपनिषद्, भारत, रामायण, हरिवंश, पुराणें, छन्दोविचिति, नक्षत्रविद्या, न्यायस्थिति, उद्योतकर, बौद्धसंगति, अलंकार, कामसूत्र, इत्यादि ग्रंथांची माहिती होती.

दण्डी.

दशकुमार चरित व काव्यादर्शाचा कर्ता दण्डी हा कदाचित् बाणाहून पूर्वकालिक असेल, परंतु तो कालिदासाच्या पूर्वीचा असें म्हणतां येत नाहीं; अथवा मिस्टर कोल्ब्रूक हेही तसें कधीं म्हणत नाहींत. ते म्हणतात अशी दंतकथा आहे कीं व्यास, वाल्मीकि, ह्यांच्या खालोखाल पदवीचा दण्डी होता असें कालिदास म्हणतो. परंतु ही गोष्ट सुप्र-

इ आहे कीं, दण्डीनें कालिदासाच्या सेतुबंधनामक प्राकृत काव्याचा आपल्या ग्रंथांत उल्लेख केलेला आहे. तेव्हां दंतकथेचा फार फार आदर केला तर, दण्डी हा ज्या कालिदासानें प्रवरसेन राजाकरितां सेतुबंधकाव्य लिहिलें त्याचा कदाचित् समकाल असेल इतकेंच म्हणवेल.

भवभूति.

काश्मीरचा राजा ललितादित्य नांवाचा होता, त्याचा काल इ० स० ७०० हा ठरतो. त्यानें कान्यकुब्जचा राजा यशोवर्म ह्यावर जय मिळविला होता. राजतरंगिणींत सांगितलें आहे कीं, हा यशोवर्म, भवभूति, वाक्पति, आणि राज्यश्री, ह्यांचा परिपोषक होता. भवभूति जन्मानें विदर्भ (वऱ्हाट) देशांतला होता, परंतु तो कान्यकुब्जांत यशोवर्म राजाच्या दरबारांत आश्रय संपादून राहिला असेल असें म्हणण्यास बाध नाहीं. वाक्पति हा गौडवहनामक प्राकृत काव्याचा कर्ता. त्या काव्यांत गौड राजा वर यशोवर्माचा जय वर्णिलेला आहे; आणि भवभूतीची फार स्तुति केलेली आहे. आतां भवभूतीला आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत मांडला तर, त्याच्या आणि कालिदासाच्या दरम्यान बरेच अंतर राहतें, आणि बाणानें इतर कवींच्या नांवांचे हर्षचरिताच्या आरंभीं उल्लेख केलेले आहेत त्यांत भवभूतीचें नांव कां सोडलें ह्याचें कारणही बरोबर वसतें. बाण हर्षवर्धन राजाच्या पदरीं (इ० स० ६१०-६५० पर्यंत) होता.

इ० स० ७५५-७८६ पर्यंत काश्मीरचा राजा जयापीडनांवाचा होता. त्याच्या कारकीर्दींत विद्येला आश्रय चांगला होता. त्यानें क्षीर (हा अमरकोशावरील टीकाकार क्षीरस्वामी म्हणतात तोच असावा असा तर्क आहे) नामक गुरुच्या हाताखाली संस्कृताचा अभ्यास केला. त्यानें पतंजलीच्या महाभाष्याचा अभ्यास पुनः चालू केला, आणि त्याच्या दरबारीं यक्षिय, भट्ट, दामोदरगुप्त, मनोरथ, शंखवृत्त, चातक, संधिमान आणि वामन हे पंडित होते.

इत्सिंग.

इत्सिंग नांवाचा एक चिनदेशांतील यात्रेकरू होता. त्यानें चीनदेश इ० स० ६७१ च्या ११ व्या मासांत सोडला, आणि तो हिंदुस्तानांत ताम्रलिप्ति एथें इ० स० ६७३ च्या दुसऱ्या महिन्यांत पावला. आणि तेथून त्याच वर्षाच्या पांचव्या महिन्यांत नालंद एथें जाण्यास निघाला. कित्येक वर्षे नालंद एथें राहून, तो ताम्रलिप्ति एथें परत येऊन, तेथून दक्षिण समुद्रांतील देशांतील सिरीफस एथें जाण्याकरितां जहाजांत बसून गेला. त्यानें दोन वालमाचा एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यांत त्यानें कोठें कोठें प्रसंगवशात् लिहिलें आहे त्यावरून कळतें कीं, त्याचें जन्म सुमारे इ० स० ६३५ त झालें, ६७१ त त्यानें चीनदेश सोडला, ६७३ त, ताम्रलिप्त एथें पावला, आणि ६९० पर्यंत तो प्रवासांत होता. त्या वेळेस चीन देशांत थसकनिनमोहाऊ नामक राणी राज्य करीत होती. इत्सिंग इ० स० ७१३ त ७९ वर्षांच्या वयाचा होऊन मरण पावला, आणि तो ६९५ त स्वदेशीं परत गेला होता.

आपल्या ग्रंथाच्या ३४ व्या भागांत इत्सिंगानें पाश्चात्य विद्येविषयीं वर्णन केलेलें

आहे. तें विशेषकरून व्याकरणविद्येविषयीं आहे. त्या व्याकरणावर पांच ग्रंथ आहेत, त्या सर्वांना मिळून व्याकरण असें हिंदुस्तानांत म्हणतात असें तो लिहितो. तें येणेंप्रमाणें.

१. पहिल्या ग्रंथाला पारिभाषिक सिद्धांत असें म्हणतात. त्याचा आरंभ 'सिद्धिरस्तु' ह्या शब्दांनीं होतो. तो मूलतः महेश्वरानें शिकविला, किंवा केला, आणि तो मुलें सहा वर्षांचीं असतांना शिकतात. ते तो सहा महिन्यांत शिकतात. अक्षरें ४९ आहेत, त्यांपासून संयुक्त वर्ण १८ प्रकारचे होतात. त्यांपासून १०,००० शब्द होतात. हे शब्द ३२ अक्षरी ३०० श्लोकांत रचलेले आहेत.

२. दुसरा ग्रंथ आहे त्याला सूत्र असें म्हणतात. तो पाणिनिवृत्त असून, त्यांत १,००० श्लोक आहेत. त्याला महेश्वराचा प्रसाद होऊन ग्रंथ करण्याविषयी स्फूर्ति झाली. आणि त्याला तीन नेत्र दिले होते असें सांगतात. मुलें आठ वर्षांचीं झालीं म्हणजे तो ग्रंथ शिकावयास आरंभ करतात, आणि तो आठ महिन्यांत शिकतात.

३. तिसरा ग्रंथ धातु ह्यांत १,००० श्लोक आहेत, आणि धातूंची प्रक्रिया त्यांत सांगितली आहे. अर्थात हा धातुपाठ असावा.

४. खिल हा चवथा ग्रंथ. त्यांत (१) कृदंत आणि तिडंत हा पहिला भाग, त्यांत १,००० श्लोक आहेत. व (२) दुसरा भाग मंच, त्यांत १,००० श्लोक आहेत. आणि (३) तिसरा भाग उणादि. त्यांत १००० श्लोक आहेत.

दहा वर्षांचीं मुलें तो ग्रंथ तीन वर्षांत शिकतात. मंच म्हणजे धातु व प्रत्यय हे जोडून शब्द साधणें. उणादि हाही तोचप्रकार आहे.

५. पांचवा ग्रंथ वृत्तिसूत्र नांवाचा आहे. त्यांत वरील सूत्रग्रंथावर टीका आहे. अनेक वृत्ति ग्रंथ आहेत त्यांत हा फार उत्कृष्ट आहे. त्यांत १८,००० श्लोक आहेत. त्यांत सूत्रांतील पदच्छेद करून वेगळाले शब्द सांगून, कठिण अंश असेल तो फोड करून समजावून सांगितलेला आहे. पंधरा वर्षांच्या वयानंतर मुलगे तो ग्रंथ शिकू लागतात, आणि पांच वर्षांत पूर्णपणें समजू लागतात. ही वृत्ति जयापीड ह्यानें केलेली आहे. तो वारून सुमारे तीस वर्षे झालीं. म्हणजे जयापीड सुमारे ६० स० ६६० त वारला असें निष्पन्न होतें.

तदनंतर वाक्यरचना व गद्यपद्यरचना विद्यार्थी शिकतात. नंतर हेतु विद्या (न्याय-शास्त्र), व कोश ह्यांकडे ते लागतात. नंतर न्यायद्वार-तारक-शास्त्र शिकून तर्क विद्येंत निष्णात होतात. नंतर जातकमाला शिकतात त्यानें त्यांच्या बुद्धि फार उत्कृष्ट होतात. इ०

पतंजलीचें महाभाष्य.

इत्सिंग पुढें पुनः वृत्तिसूत्रविषयीं म्हणतो, जयापीडाच्या काशिकावृत्तीवर एक टीका आहे तिला चूर्णि म्हणतात. तींत २४,००० श्लोक आहेत. तो ग्रंथ पतंजलीचा आहे. त्यांत सूत्रवृत्तीविषयीं विशदव्याख्या आहे. तो प्रौढ विद्यार्थी तीन वर्षांत शिकतात. ज्यापक्षीं चूर्णि हें टीकेचा एक अपरपर्याय आहे, आणि तिचा कर्ता पतंजलि म्हणून इत्सिंग स्पष्ट सांगतो त्यापक्षीं, पतंजलीचें महाभाष्य हेंच त्याचें लक्ष्य आहे ह्याविषयीं कांहीं संशय वाटत नाही.